

บทที่ 5

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธี

การถ่ายทอดความรู้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สังคมไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น โดยสืบต่อมาตั้งแต่ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการปรับตัวในการศึกษาวิทยาการที่ต่างไปจากตำราดั้งเดิม เช่น เรื่องโลกสัจฐาน ภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ วิชาวัดเทียบเวลา วิชาเดินเรือ และเคมี วิทยาการต่าง ๆ เหล่านี้เข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาคริสต์และส่งผลต่อแนวคิดของชาวไทยที่มีต่อพระพุทธศาสนาด้วย แต่การเชื่อมโยงวิทยาการต่าง ๆ ที่มาพร้อมกับศาสนาคริสต์ยังไม่เป็นที่ยอมรับของชาวไทยในเวลานั้น จึงเป็นเรื่องยากที่จะโน้มน้าวให้คนไทยเปลี่ยนศาสนาเพียงเพราะการตื่นในความรู้ใหม่ ๆ แต่กลับส่งผลต่อการศึกษาวิทยาการต่าง ๆ ของไทย ตลอดจนเกิดการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ รอบตัวด้วยแนวคิดทางวิทยาศาสตร์มากยิ่งขึ้น มีมุมมองต่อพระพุทธศาสนาในแนวทางที่เป็นเหตุเป็นผลมากกว่าเรื่องปาฏิหาริย์ตามแบบโหราที่เล่าสืบกันมา

แต่เดิมนั้น การบันทึกองค์ความรู้ หรือความเชื่อเกี่ยวกับศาสนา มักใช้โหราและตำนานเป็นกลวิธีในการบันทึก ทั้งในรูปของพงศาวดาร จดหมายเหตุ และถ่ายทอดความรู้กันทางมุขปาฐะ (คำบอกเล่าทางวาจา) นิธิ เอียวศรีวงศ์ เปรียบเทียบการถ่ายทอดความรู้ในวัฒนธรรมหลวง และวัฒนธรรมราษฎร์ ว่ามีความต่างกันในการถ่ายทอด คือ วัฒนธรรมหลวงจะถ่ายทอดความรู้ทางตัวหนังสือ ในขณะที่วัฒนธรรมราษฎร์จะถ่ายทอดทางมุขปาฐะ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2534, หน้า 31) การถ่ายทอดความรู้ของพระมหากษัตริย์และเหล่าขุนนาง กับการถ่ายทอดความรู้ของประชาชนด้วยกันจึงมีลักษณะประสานกัน ประชาชนที่มีความรู้มีการศึกษาจะสามารถรับถ่ายทอดข่าวสาร และประกาศต่าง ๆ จากขุนนางที่รับสนองพระราโชบายจากพระมหากษัตริย์ ดังจะพบว่าการศึกษาของประชาชนเกิดขึ้นโดยการถ่ายทอดความรู้จากพระสงฆ์ วัดกลายเป็นสถานที่ให้ความรู้ ทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาส

เมื่อประชาชนสามารถรับรู้องค์ความรู้ต่าง ๆ ได้ด้วยตัวหนังสือ การเผยแพร่สิ่งตีพิมพ์ของไทยจึงเกิดขึ้น ดังพบว่า ในรัชกาลที่ 3 มีการตีพิมพ์หนังสือพระปาติโมกข์และบทสวดมนต์ออกเผยแพร่ ณ วัดบวรนิเวศเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช (อำไพ จันทรจิระ, 2516, หน้า 111) ในระยะแรกหนังสือที่ได้รับการตีพิมพ์จะเป็นหนังสือที่เป็นความรู้เฉพาะไม่ใช่ความรู้โดยทั่วไป ได้แก่เรื่องเกี่ยวกับพิธีกรรมไสยศาสตร์ และโหราศาสตร์ ต่อมาเมื่อมี

มีการแต่งสุภาษิตประโลมโลกขึ้น ส่งผลให้ ในปี พ.ศ. 2410 หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (หนังสือแสดงกิจจานุกิจ) ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีตีพิมพ์ด้วยวิธีเครื่องพิมพ์หินเล่มแรก

หนังสือแสดงกิจจานุกิจเป็นหนังสือที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับความรู้ทางด้านภาษาศาสตร์ ศาสนศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ และการคำนวณมาตราส่วนต่าง ๆ แบบสากล การนับ เวลา วัน เดือน ปี ในแบบที่แตกต่างจากขนบธรรมเนียมโบราณเป็นการแสดงถึงความรู้ความเข้าใจของคนไทยที่มีรอบด้าน สามารถรู้เท่าทันความคิดในแบบชาวตะวันตก มุ่งเน้นที่จะให้ความรู้ มีแก่นสาร เพื่อพัฒนาความคิดของผู้ที่สามารถอ่านออกเขียนได้สู่การศึกษาอย่างละเอียด ดังความตอนหนึ่ง ว่า

“...ผู้แต่งหนังสือนี้ มีความกรุณาต่อเด็ก ๆ ทั้งหลาย ที่จะสืบต่อไปภายหน้า จะได้ยินได้ฟังการต่าง ๆ หนาหูเข้าจะชักเอาปัญญาแลใจแปรปรวนไปด้วยความที่ไม่รู้อะไรถึงจะไปเล่าเรียนหนังสืออยู่ที่วัดบ้าง ที่บ้านบ้าง อาจารย์สั่งสอนให้เล่าเรียนหนังสือพอรู้ อ่านก็ให้อ่านหนังสือปถม ก กา แล้วก็ให้อ่านหนังสือสวดมนต์ต่าง ๆ แล้วก็ให้อ่านเรื่องต่าง ๆ ข้าพเจ้าพิจารณาเห็นว่าหนังสือที่เด็กอ่าน ก็ไม่เป็นประโยชน์แก่เด็กเลย แต่หนังสือ ปถม ก กา เป็นที่พอให้เด็กอ่านง่ายก็ดียิ่ง ถ้าเป็นหนังสือไทย ๆ ที่เด็กอ่าน ก็มีแต่หนังสือการประเล้าประโลมโดยมากกว่าหนังสือสุภาษิต เด็กนั้นก็ไม่น่าเป็นประโยชน์ เปนต้นว่า “จันทร์เจ้าเอ๋ย ขอเข้าขอแกลง ขอแหวนทองแดง ผูกมือน้องข้า” มีแต่ถ้อยคำสั่งสอนกันดังนี้มีหลายอย่าง ยกขึ้นว่าภอเปนสังเขป เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้ความฉลาดมาแต่เล็ก ข้าพเจ้าจึงคิดเรื่องราวกล่าวเหตุผลต่าง ๆ แก่ในทางโกลย์บ้าง ทางศาสนาบ้าง ที่มีพยานก็ชักมากล่าวไว้ ที่ไม่มีพยานเปนของที่ไม่เห็นจริงก็คัดค้านเสียบ้างว่าไว้แต่ภอปัญญาเด็กรู้ ผู้ที่เรียนหนังสือรู้แล้ว จะได้อ่านหนังสือนี้แทนหนังสือสวดแลหนังสือเรื่องละคร เห็นจะเป็นประโยชน์รู้การเล็ก ๆ น้อย ๆ บ้าง ถ้าเขาถามสิ่งใด เด็กทั้งหลายจะได้แก้ไขตามสำนวนนี้ ว่าไว้เป็นข้อถามข้อแก้กล่าวแต่ภอจำได้ ให้ชื่อว่าหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ถ้าท่านผู้ใดดูหนังสือนี้ เห็นผิดพลั้งประการใด ขอให้ช่วยแก้ไขให้ถูกต้องด้วย แต่พอสมควรแก่ปัญญาเด็ก ถ้าเด็กผู้ใดอ่านหนังสือนี้แล้ว อยากจะรู้ความให้วิเศษโดยพิศดาร ก็ให้หาครูเรียนในโรงเรียนสรรพสาตรต่าง ๆ ก็จะได้รู้ได้โดยละเอียด...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545, หน้า 5-6 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ความพยายามในการที่จะเผยแพร่หนังสือที่ให้ความรู้อย่างหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีส่งผลต่อการยับยั้งให้คนไทยคิดเปลี่ยนศาสนาไปนับถือ

ศาสนาคริสต์ ทั้งนี้ในตอนท้ายของหนังสือแสดงกิจจานุกิจได้กล่าวถึงความสำคัญที่จะดำรงการนับถือพระพุทธศาสนาเอาไว้ ความว่า

“...ประการหนึ่ง ข้อศาสนาเล่าก็เป็นการใหญ่เพราะจะต้องนับถือไปจนวันตาย จะเอาเป็นที่พึ่งไปจนถึงโลกย์หน้าศาสนาเล่าก็มีต่าง ๆ คนที่ถือศาสนาเล่าก็มีมาก คนถือศาสนาไหน ก็เข้าใจว่าศาสนาของตน ๆ ดีกว่าศาสนาอื่นไม่คิดสืบเสาะว่าศาสนาไหนจะดีจะแยบคายบ้าง ในตาก็มี หูก็มี ปัญญาก็มีด้วยกันทุกคน แต่เอาความถือศาสนาตามบิดามารดาตามครูบาอาจารย์มาปิดตาปิดหู ปิดปัญญาของตนเองเสีย ดูไม่ชอบเลย ถ้าลืมตาเปิดหูเพียวดูเพียวฟัง แล้วเอามาเทียบเคียงกันบ้างนี่เป็นการดี ข้าพเจ้ามีความปรารถนาจะให้ท่านทั้งปวงที่สงสัยในพุทธศาสนาอยู่ในใจนั้น ลืมตาเปิดหูดูถูตรองในทางศาสนา คำสั่งสอนของตัวที่ถืออยู่ของผู้อื่นจะมีความวิเศษเป็นที่ไวใจแก่ตนอย่างไรบ้าง ถ้าเห็นดีแล้วจะได้ถือเอาเป็นที่พึ่งไปจนวันตาย จะไม่ได้ตื่นนิมิตการโลกย์ต่าง ๆ ที่ได้รู้ได้เห็นขึ้นทุก ๆ ปี ที่ผิดทางศาสนาว่าคนจำพวกนี้มีสติปัญญาจะคิดการสิ่งใดก็คิดได้ตลอด ก็ศาสนาที่เขาถืออยู่ เขามองเห็นดีแล้วๆ เขาจึงถือเอาเป็นที่พึ่งถ้าผู้ใดคิดดังนี้เป็นการคิดผิด ด้วยการโลกย์กับการศาสนาไม่เหมือนกัน ถ้าตั้งใจให้เป็นตราฐเลือกเก็บเอาแต่ที่เป็นของจริงของแท้ที่มีความเย็นใจประการใดมาซึ่งสอบสวนดังนี้ เป็นความประสงค์อย่างประเสริฐ...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545, หน้า 177 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

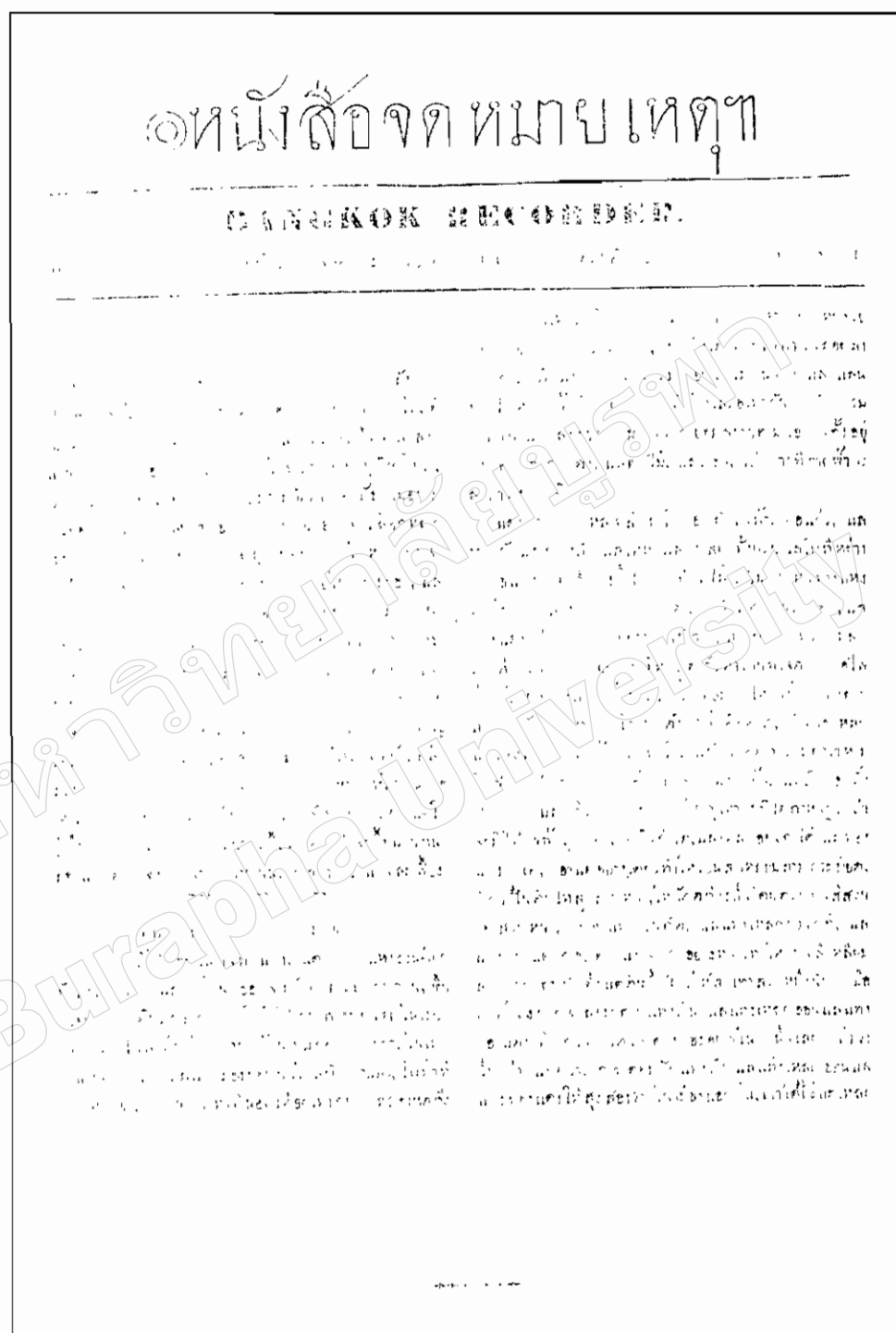
การนำเสนอเนื้อหาของหนังสือ แสดงกิจจานุกิจในด้านการตั้งคำถามและคำตอบเกี่ยวกับความรู้รอบตัว ความรู้ทางศาสนา เพื่อส่งเสริมให้ผู้รู้หนังสือได้มีหนังสือที่ให้แก่คิดและสามารถอธิบายตามเหตุและผลในสิ่งที่นับถืออยู่เป็นแนวคิดที่ให้อ่านได้ตรึกตรองถึงสิ่งที่รับนับถือมาตาม ๆ กันว่า มีความเหมาะสมแก่การนับถือหรือไม่ เช่นความตอนที่ว่า “ปัญญาก็มีด้วยกันทุกคน แต่เอาความถือศาสนาตามบิดามารดาตามครูบาอาจารย์มาปิดตาปิดหู ปิดปัญญาของตนเองเสีย ดูไม่ชอบเลย” ซึ่งเป็นการเน้นให้คิด และใช้ปัญญาในการเชื่อเพื่อถ่ายทอดอย่างถูกต้อง

การถ่ายทอดความรู้ด้วยตัวหนังสือส่งผลให้เกิดการถ่ายทอดความรู้ทางฆราวาสะเปลี่ยนไป เนื่องจากผู้ที่มีความรู้ สามารถอ่าน เขียน ได้นำความรู้ที่ได้รับจากการอ่านตำรา หรือ คัมภีร์เหล่านั้นนำเสนอต่อในกลุ่มประชาชนที่ไม่รู้หนังสือให้มีความรู้ทันต่อสถานการณ์ บทบาทที่สำคัญนี้ปรากฏแก่พระสงฆ์ในการเทศนาสั่งสอนประชาชนซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่มีการเผยแพร่คำสอนศาสนาคริสต์ควบคู่กับการให้ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ด้วย

การเข้ามาของผู้นำทางศาสนาจากประเทศตะวันตกและเผยแพร่คำสอนทางคริสต์ศาสนาได้นำความวิพากษ์ทางเคมี ดำารายตามแบบแผนตะวันตก การศึกษาเรื่องกายวิภาค อวัยวะภายใน นับว่าเป็นเรื่องที่น่าตื่นตาสำหรับคนไทยในช่วงรัชกาลที่ 3 เรื่อยมาจนสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันที่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยมีการปรับตัวให้รับกับความเปลี่ยนแปลงด้วยการก่อตั้งคณะธรรมยุติกขึ้น มีหลักสำคัญในเรื่องการอ้างอิงพระธรรมคำสอนจากพระไตรปิฎก และการยอมรับการเรียนรู้อย่างวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ ที่นอกเหนือจากคำสอนของอาจารย์รุ่นก่อน การปรับตัวของสังคมไทยอันเป็นผลมาจากการแสดงทัศนะจากชาติตะวันตก ดังที่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder ตีพิมพ์ฉบับแรกในปี จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387) ซึ่งมีคำอธิบายในหน้าแรกของหนังสือ (ภาพที่ 5-1) ความว่า

“พวกครุอะเมริกาซึ่งอาไครยอยู่หน้าวัดเจ้าคุณพระคลัง ได้ปรึกษาพร้อมใจกันว่า จะแต่งหนังสือข่าวตีพิมพ์เป็นภาษาไทย ตีพิมพ์เดือนละแผ่นขนาดยาวเท่ากันกับแผ่นนี้ คือปีหนึ่งสิบสองแผ่น ในหนังสือข่าวนั้น จะมีข่าวใหม่มาแต่เมืองซิงกะโประ เมืองจีน เมืองพม่า เมืองกลาปา เมืองกาลกัตตา เมืองลังกา เมืองบัมเบ เมืองชุต เมืองอิงลัดดา เมืองฝรั่งเศศ เมืองอเมริกา แลอีกหลายเมือง จะบอกไว้ว่ามีข่าวมาแต่ทุกเมือง อนึ่งในหนังสือนี้จะให้รู้ราคาของ ซึ่งเอาไปจากเมืองนี้ขายในเมืองนอก แลของในเมืองนอก เอามาขายในเมืองนี้ อนึ่งกลางที่จะว่าด้วยพงษาวะदानแลทำเนียมแห่งเมืองนอก อนึ่งกลางที่จะว่าด้วยตำรารักษาโรคต่าง ๆ แลบอกซึ่งสิ่งที่จะกระทำมิให้มีโรคด้วย อนึ่งกลางที่จะแต่งคำ สอนสำหรับคนซึ่งปรารถนาจะเรียนคำอังกฤษ ผู้แต่งหนังสือนี้ปรารถนาจะแต่งให้เป็นประโยชน์ แลเป็นที่จำเริญใจแก่ผู้อ่าน ราคาหนังสือข่าวนี้นี้ปีละบาทคิดเป็นหนังสือสิบสองแผ่น ถ้าคนจะซื้อทั้งปีแล้วก็เอาเงินบาทหนึ่ง จะให้เงินเมื่อได้แผ่นที่หนึ่งก็ได้ จะให้เงินเมื่อถึงแผ่นที่หกก็ได้ตามแต่ใจผู้ซื้อ อย่างหนึ่งถ้าไม่ปรารถนาจะซื้อให้ครบปี จะซื้อแผ่นหนึ่งสองแผ่นตามใจปรารถนาของตนนั้น ก็ตีราคาไว้แผ่นละเฟื้อง (สำนักราชเลขาธิการ, 2537 ก, หน้า 9 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ข่าวสารที่น่าเสนอในหนังสือจดหมายเหตุ มีเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พงศาวดารของประเทศอื่น ๆ ในชาติตะวันตก ตลอดจนสินค้าที่นำเข้ามาขาย และสินค้าที่ส่งออก ในท้ายหนังสือจดหมายเหตุบางฉบับ แสดงปฏิทินบอกเวลาทุก ๆ โมง ในแต่ละเดือนที่หนังสือจดหมายเหตุตีพิมพ์เผยแพร่ด้วย

ภาพที่ 5-1 หน้าแรกของหนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder (สำนักงานเลขาธิการ,
2537 ก, หน้า 9)

นอกจากนี้ หนังสือจดหมายเหตุยังมีการตีความเรื่องของพระพุทธศาสนาด้วยการตั้งคำถามและคำตอบเกี่ยวกับข้อสงสัยที่ชาวต่างชาติมีต่อพระพุทธศาสนาเป็นการแสดงโลกทัศน์ของชาวต่างชาติที่มีต่อพระพุทธศาสนาในประเทศไทยที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องความประพฤติ การปฏิบัติของพระสงฆ์ให้มีความถูกต้อง เคร่งครัดตรงตามพระวินัยบัญญัติ โดยมีพระวชิรญาณเถระเป็นผู้นำแนวทางของคณะธรรมยุติก

ความเข้มงวดกวดขันในเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ ปรากฏมาตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ในลักษณะของการชำระพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์เหมือนเมื่อครั้งพุทธกาลโดยพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับการที่พระมหากษัตริย์จะเข้าถึง เพราะต้องอาศัยความใกล้ชิดต่อพระสงฆ์และต้องมีความเข้าใจวัตรปฏิบัติ ข้อธรรมต่าง ๆ เพื่อควบคุมบทบาทของพระสงฆ์ที่มีต่อประชาชนผ่านการเทศนาป้องกันกาบิเฒ่าพระธรรม คำสอนต่าง ๆ จนกลายเป็นแนวทางความเชื่อผิด ดังที่จะพบปัญหาการนับถือศาสนาอย่างผิดเสมอมา

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ระบุถึงเรื่องนายบุญเรืองเผด็จตัวเอง ดังนี้

"ลัศักราช 1152 ปีจอโทศก เปนปีที่เก้า ครั้นนั้นมานายบุญเรืองคนหนึ่งเป็นคนมี

ศัทธิ มีสหายสองคนคือขุนศรีกันฐศกรมมา กับนายทองรัก ภากันไป ณ พระอุโบสถวัดครุฑธาราม ตั้งปราฐานพระพุทธภูมิด้วยกันทั้งสามคน ชวนกันนมัสการพระพุทธรูปพระประธานแล้วตั้งสัตยาธิฐานเสี่ยงดอแก้วอันคนละดอกบูชาพระพุทธเจ้าว่าถ้าผู้ใดจะสำเร็จแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลแล้ว ขอให้ดอแก้วผู้นั้นจงบานเห็นประจักษ์โดยแท้ ครั้นรุ่งขึ้นดอแก้วของนายบุญเรืองนั้นก็บานดอกเดียว ของนายขุนศรีกันฐศกรมทองรักนั้นหาบานไม่ ตั้งแต่นั้นมานายบุญเรืองก็มาอาศัยอยู่ทำการเปรียญ ณ วัดแจ้งตั้งสมาฐานพระอุโบสถศีลฟังธรรมเทศนา เอาสำลีสืบน้ำมันเป็นเชื้อพาดแขนทั้งสองข้างจุดเพลิงบูชาต่างประทีปทุกวัน ครั้น ณ วันศุกร์เดือนสามขึ้นแปดค่ำ เวลากลางคืนประมาณทุ่มเศษ นายบุญเรืองฟังพระธรรมเทศนาจบแล้ว ระวังสงบดีแล้วจุดเพลิงเผาตัวเข้า เมื่อเปลวเพลิงวูบท่วมตัวนั้น นายบุญเรืองร้องประกาศแก่คนทั้งปวงว่า สำเร็จความปราฐานแล้ว ฯ ขณะคนทั้งปวงตื่นกันไปดูประมาณห้าร้อยหกร้อยเศษ ชวนกันขึ้นชมยินดี บ้างก็ร้องส้องสาธุการเอิกเริกอื้ออึง บ้างก็เปลื้องผ้าห่มโยนเข้าไปในกองเพลิง พวกแขกที่มาอยู่ในที่นั้นก็พลอยดูเล่น ถอดหมวกโยนเข้าไปในไฟด้วย" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 100 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

จากพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่ 1 เรื่องนายบุญเรืองเผาตัวเอง สะท้อนความอ่อนแอของสังคมพระสงฆ์ที่ไม่สามารถหยุดยั้งหรือให้ความคิดเห็นที่ถูกต้องแก่ประชาชนได้ ต่อมาในรัชกาลที่ 3 เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงของประเทศในทางกายภาพเช่นการขยายเมือง การรับวิทยาการทางการแพทย์จากต่างประเทศ และการเผยแพร่ตำราต่าง ๆ จึงเกิดการปรับตัวทางสังคมที่ประกอบ ด้วยพระมหากษัตริย์ ขุนนาง พระสงฆ์และประชาชน

การถ่ายทอดความรู้ทางสังคมด้วยตัวหนังสือเป็นวิธีหนึ่งที่จะเป็นวิธีในการปรับทัศนคติของการเชื่ออย่างผิดในสังคมพระพุทธศาสนาได้โดยให้สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่ให้ความรู้และวิธีการดำเนินชีวิตแก่ประชาชน เพราะพระสงฆ์อยู่ในสถานะที่มีความใกล้ชิดกับประชาชน และประชาชนที่ได้รับการบวชเรียนแล้วยังสามารถตรวจสอบพระสงฆ์ที่อาจจะเผลอทำผิดมาปะปนอาศัยในสังคมด้วย

วินัย พงศ์ศรีเพียร กล่าวถึงพระสงฆ์ไว้ว่า เป็นสถาบันที่มีสถานภาพพิเศษในสังคมไทย เนื่องจากเป็นศาสนาที่มีผู้นับถือเป็นจำนวนมาก และมีการอ้างอิงหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาในการดำเนินชีวิต เมื่อเกิดความเสื่อมจึงเป็นเรื่องของพุทธบริษัทความเข้าใจและละเลยการปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามคำสอน (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2544, หน้า 75-76)

การปรับตัวเข้าสู่ความเป็นอารยะปรากฏในหลายประการ เช่นการตรากฎหมายที่สอดคล้องต่อการอยู่ร่วมกับสังคม การผลิตตำราหนังสือความรู้ต่าง ๆ ที่ทันต่อเหตุการณ์ ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมยังปรากฏในด้านพระพุทธศาสนาด้วย เช่น การส่งเสริมให้พระสงฆ์ศึกษาภาษาบาลี สามารถอ่านเขียนและถ่ายทอดความในพระไตรปิฎกได้ เป็นการปรับตัวเพื่อรักษาสถานภาพของพระสงฆ์ที่ได้รับการชำระให้ดำรงความบริสุทธิ์โดยพระมหากษัตริย์ที่ให้พระผู้ใหญ่ในแต่ละวัด ร่วมกับประชาชนยังคงมีอยู่และเป็นเรื่องยากที่จะเปลี่ยนศาสนาไปนับถือศาสนาคริสต์ตามที่มีความพยายามชักชวนให้เข้ารับนับถือศาสนาใหม่

บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ กล่าวถึงอุปสรรคในการเปลี่ยนศาสนาไว้ 3 ประการ (ปาลเลอกัวซ์, 2552, หน้า 529-530) คือ

1. การที่ผู้ชายมีภรรยาหลายคนซึ่งเป็นแนวคิดที่ขัดต่อศาสนาคริสต์
2. ธรรมเนียมการอบรมผู้เยาว์ในวัดให้อยู่ในการดูแลของพระสงฆ์เป็นเวลานานหลายปี
3. ความหวาดเกรงการรุกรานประเทศ

อุปสรรค 3 ประการที่บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ตระหนักถึงนั้น ยังไม่ได้รวมถึงความพยายามในการชำระพระสงฆ์เพื่อรักษาอายุพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ไทยทุกรัชกาล อันเป็นการปกครองประเทศโดยใช้แนวทางในการรักษาให้พระสงฆ์คงความบริสุทธิ์ ประพฤติตาม

พระวินัยซึ่งเป็นพุทธวจนะอย่างเคร่งครัดเพื่อให้พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อและปฏิบัติตนต่อพระพุทธรศาสนาได้อย่างไม่หลงผิด ดังที่มีผู้เฝ้าตัวเพื่อบูชาพระรัตนตรัยแสดงถึงความลุ่มหลงในการเข้าถึงหลักธรรม นำมาสู่การชำระพระพุทธรศาสนาด้วยวิธีการต่าง ๆ และการชำระกฎหมายด้วย เพราะในการชำระกฎหมายมีส่วนช่วยให้พระสงฆ์ที่กระทำความผิดกฎหมายบ้านเมืองได้รับการลงโทษ

การชำระกฎหมายไทยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

สภาพสังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์มีระเบียบเกี่ยวกับการปกครองที่ยังคงเป็นไปตามแบบแผนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา แสง บุญเฉลิมวิภาส กล่าวถึงลักษณะสังคม การปกครองในต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไว้ว่า

“...การปกครองและจัดระเบียบของสังคม ส่วนใหญ่ยังคงเป็นไปตามแบบอย่างเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ในด้านการปกครองบ้านเมือง นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจะเป็นผู้นำแล้ว ยังทรงแต่งตั้งเจ้านายที่เคยผ่านราชการเกี่ยวกับการศึกมาแล้วให้ดำรงตำแหน่งบังคับบัญชาบ้านเมืองด้วย...”

(แสง บุญเฉลิมวิภาส, 2552, หน้า 115)

เมื่อสภาพสังคมกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อครั้งสร้างเมืองมีความคล้ายคลึงกับครั้งกรุงศรีอยุธยา กฎหมายที่ใช้จึงเป็นกฎหมายที่อาศัยการจดจำและคัดลอกจากเอกสารที่ยังหลงเหลือมาจากการศึกสงคราม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงวินิจฉัยกฎหมายต่าง ๆ โดยอาศัยหลักฐานที่ได้จากการฟังคำบอกเล่าจากผู้ที่เคยอยู่ในคณะตุลาการศาลแต่ครั้งเดิม (ร.แสงกาต์, 2526, หน้า 19) โดยกฎหมายที่ได้รับการชำระนั้นจะต้องไม่ขัดต่อกฎเกณฑ์ทางด้านศีลธรรม

การศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทย อาศัยหลักฐานเพื่อประกอบการศึกษา ได้แก่ ลายจารึก เอกสารต่าง ๆ ที่นับย้อนกลับไปถึงสมัยอยุธยา ประมวลบทกฎหมายที่ได้จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2347-พ.ศ. 2348 ตั๋วบทกฎหมายที่เกิดขึ้นภายหลังการประมวลกฎหมาย พ.ศ. 2347-พ.ศ. 2348 และหนังสือรวบรวมคำพิพากษา ร.แสงกาต์ กล่าวถึงประวัติศาสตร์กฎหมายไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

“...ในรัชกาลที่ 4 ประเทศไทยเข้าสู่ยุคที่จะรับการเปลี่ยนแปลงตามอารยธรรมปัจจุบัน และจัดการขยายฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศซึ่งให้เป็นโอกาสมีบัญญัติกฎหมายขึ้นมากหลายน่าสนใจสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมาย ส่วนเล็กน้อย

ส่วนหนึ่งของกฎหมายในรัชกาลนี้ได้ปรากฏอยู่ในฉบับแรก ๆ ของราชกิจจานุเบกษา ซึ่งได้เริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. 2401 และหยุดชะงักไปในตอนกลางของปีต่อมา...” (ร.เลงกาต์, 2526, หน้า 31)

แนวทางกฎหมายของไทยที่มีความใกล้เคียงกับพระพุทธศาสนา ดังที่ ร.เลงกาต์อธิบายว่ากฎหมายไทยมีความใกล้เคียงกับกฎหมายมอญ ยิ่งกว่าได้รับอิทธิพลจากอินเดีย ต่อมาเมื่อเข้าสู่ภาวะที่ประเทศเข้าสู่ช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ แนวความคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงกฎหมายจึงเริ่มขึ้น โดยเริ่มมีความเข้าใจว่า ระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ในทางกฎหมายนั้นไม่ใช่เป็นไปอย่างตายตัว มีความเปลี่ยนแปลงไปตามประเพณี และความก้าวหน้าในการเป็นอารยะ

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านกฎหมายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการเปลี่ยนแปลงโดยผ่านการตอบสนองการรับรู้ของประชาชน เช่น การปรับปรุงแก้ไขให้เกิดกฎหมายครอบครัวในเรื่องสิทธิของสามีและบิดา การแก้กฎหมายว่าด้วยสัญญา เช่น สัญญากู้ยืม และสัญญาขายฝาก (ร.เลงกาต์, 2526, หน้า 51)

พระมานะ ธมฺมกุสโล (ศรีสุทธี) กล่าวว่า การชำระกฎหมายเป็นไปตามหลักทศพิธราชธรรมเป็นการเพิ่มความสัมพันธ์กับประชาชนมากยิ่งขึ้น ประกอบกับการปกป้องดูแลพระพุทธศาสนาให้เป็นหลักยึดถือของประชาชนเพื่อสร้างบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น (พระมานะ ธมฺมกุสโล (ศรีสุทธี), 2546, หน้า 16) ซึ่งแนวทางการชำระสะสางกฎหมายให้กลับสู่ความถูกต้องเหมือนงานสังคายนาพระไตรปิฎก แสง บุญเฉลิมวิภาส ให้ความเห็นว่า

“การชำระให้ถูกต้องตามบาลี แสดงว่าคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ที่ตกทอดถึงไทยนั้น ไม่ได้เป็นฉบับเดียวกับคัมภีร์มนุสมฤตติที่เป็นภาษาสันสกฤต อันเป็นคัมภีร์ของฝ่ายพราหมณ์ (แสง บุญเฉลิมวิภาส, 2552, หน้า 120)

กฎหมายที่ได้รับการชำระสะสางแล้วอาลักษณ์เขียนด้วยหมึกลงบนสมุดข่อยรวม 6 ชุด ชุดละ 41 เล่ม 3 ชุดแรก จะประทับตรา 3 ดวง บนปกแต่ละเล่ม คือ ตราคชสีห์ ตราประจำตำแหน่งสมุหนายก ราชนีตราประจำตำแหน่งสมุหกลาโหมและตราบัวแก้ว ตราประจำตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง เรียกว่ากฎหมายตราสามดวง

ปรีดี เกษมทรัพย์ อธิบายสถานะและความสำคัญของกฎหมายตราสามดวง ดังนี้ (ปรีดี เกษมทรัพย์, 2528, หน้า 7-8)

1. กฎหมายตราสามดวงมีลักษณะกฎหมายของนักกฎหมาย
2. กฎหมายตราสามดวงมีลักษณะที่เป็นกฎหมายธรรมชาติ
3. ไม่มีการนิติบัญญัติโดยแท้

4. ความนับถือตัวบทกฎหมาย
5. ไม่ใช่ประมวลกฎหมายที่มีเนื้อหาครอบคลุมทุกด้าน
6. กฎหมายเป็นคู่มือในการชี้ขาดตัดสินคดี

กฎหมายตราสามดวงที่จารึกไว้บนสมุดข่อยนั้นเมื่อจะประกาศให้ประชาชนทราบจะใช้วิธีประกาศด้วยวิธีตีฆ้องร้องป่าวเฉพาะข้อกฎหมายบางประการเท่านั้น การตีพิมพ์เผยแพร่ยังคงเป็นข้อห้ามเพราะ กฎหมายตราสามดวงเป็นลักษณะของคู่มือในการพิจารณาความด้วย ดังนั้นจึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องระมัดระวังในการเผยแพร่ เพราะจะมีผู้อาศัยประโยชน์ในการรู้ช่องทางในการหลีกเลี่ยงและสามารถกระทำผิดได้

แสง บุญเฉลิมวิภาส กล่าวถึงเรื่องข้อจำกัดในการเผยแพร่กฎหมายตราสามดวงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไว้ว่า

“...เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องของผู้ปกครองแผ่นดิน มิใช่เรื่องที่ประชาชนจะรับรู้ เพราะถ้ารู้มาก ผู้นั้นอาจจะกลายเป็นพวกเจ้าถ้อยหมอความบางครั้งก็อาจจะคอยยุยงให้คนเป็นความกัน...” (แสง บุญเฉลิมวิภาส, 2552, หน้า 129)

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อเรื่องการเผยแพร่ตัวบทกฎหมาย หรือคำประกาศต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประกาศมายังผู้รับพระบรมราชโองการ แต่เดิมการเผยแพร่เป็นลักษณะการคัดลอกลงสมุดไทยคำ มายังหัวเมืองเพื่อประกาศต่อไปยังประชาชนต่อไป ซึ่งปัญหาในระหว่างขั้นตอนการคัดลอก เกิดการบิดเบือนและส่งผลให้ผู้ปกครองที่ไม่มีความเป็นธรรมาภิบาลประโยชน์ต่อคำประกาศของพระองค์ ด้วยการเอาทรัพย์สินแก่ประชาชนที่ไม่รู้หนังสือ ดังนั้น พระองค์จึงให้รวบรวมคำประกาศต่าง ๆ ตีพิมพ์เผยแพร่เป็น ราชกิจจานุเบกษาเพื่อให้เกิดแบบแผนประเพณีในการสืบค้นกฎหมายที่ได้รับการประกาศแล้วได้อย่างถูกต้องกว่าการคัดลอกบอกต่อ ๆ กันจนคลาดเคลื่อน

แสง บุญเฉลิมวิภาส ให้ความเห็นถึงเรื่องการปรับเปลี่ยนกฎหมายของไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อตอบรับการเข้ามาของชาติตะวันตกที่มีกฎหมายที่สร้างความสะดวกและตั้งอยู่ความเป็นเหตุเป็นผลอย่างยิ่ง ดังนี้

“...การรับกฎหมายสมัยใหม่จากตะวันตกในครั้งนั้น เป็นเพราะลักษณะพิเศษของกฎหมายสมัยใหม่ที่ได้รับการพัฒนามาอย่างเป็นระบบ เปี่ยมไปด้วยเหตุผล มีความเหมาะสม ที่จะนำมาปรับใช้กับสังคมสมัยใหม่โดยไทย มีสาเหตุใหญ่ 2 ประการในการเปลี่ยนแปลงกฎหมายคือ ปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และความไม่เหมาะสมกับกาลสมัยของกฎหมายไทยเดิม...” (แสง บุญเฉลิมวิภาส, 2552, หน้า 136)

ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ 4 มีประกาศที่เกี่ยวกับชีวิตที่เข้าสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทั้งในเรื่องเศรษฐกิจ การค้า เรื่องการเก็บภาษี หนี้สิน อากรเตาสุรา เช่น ประกาศที่ 3 ว่าด้วยจ่ายเงินภาษีเข้า บำรุงพระนคร ประกาศที่ 6 ตั้งเจ้าภาษีน้ำตาลทราย 3 นาย ประกาศที่ 13 ว่าด้วยเรื่องอากรเตาสุรารุงเกา ประกาศที่ 18 ห้ามไม่ให้ผู้ซึ่งเปนหนี้แลเปนทาส แลผู้ขายนายประกันหนีไปอาไศรยวังเจ้า บ้านขุนนาง ประกาศที่ 19 ว่าด้วยผู้ซึ่งจะช่วยคน แลให้กู้ยืม ประกาศที่ 21 ว่าด้วยผู้ที่มีความชั่วความผิด

การกระทำความผิดต่าง ๆ จะได้รับการพิจารณาโทษ โดยการออกหมายประกาศเพื่อจับและเตือนผู้ที่ให้การช่วยเหลือ สำหรับโทษ มีทั้งการจำคุก ประหารชีวิต โดยมากเว้นโทษตาย การที่มีประกาศประจานการกระทำความผิดต่าง ๆ เป็นการนำคำพิพากษามาแสดงต่อประชาชนเพื่อไม่ให้เอาเป็นเยี่ยงอย่าง จึงเป็นการป้องกันการทำผิดในลักษณะเดียวกันซ้ำอีก ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องกฎหมายต่าง ๆ เป็นไปเพื่อรับกับความหลากหลายของปัญหาที่มีมากยิ่งขึ้นภายหลังประเทศไทยเข้าสู่วิทยาการตะวันตกและการทำสนธิสัญญาทางการค้ากับชาวต่างชาติ

การเปลี่ยนแปลงประเพณีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยโบราณการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน เป็นสังคม มักจะมีประเพณีหรือกฎข้อบังคับใช้ควบคุมให้คนในชุมชนไม่ละเมิดกฎ มีประเพณีพิธีกรรม ร่วมกับการปกครองจากเมืองหลวงเพื่อรักษาความศักดิ์สิทธิ์และการรวบรวมกำลังคนให้มีความสามัคคีและเพื่อปกป้องชุมชนในยามศึกสงคราม

พระยาอนุমানราชชน กล่าวไว้ว่า “วิถีชีวิตของหมู่บ้าน ถ้าไม่มีประเพณีปรัมปราเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน เป็นดั่งกติกายข้อบังคับไว้ ก็จะไม่ความราบรื่นไม่ได้” (พระยาอนุমানราชชน, 2521, หน้า 25) ดังนั้นตั้งแต่การก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ การสถาปนาและการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเป็นเรื่องสำคัญ เพราะกลุ่มคนที่เข้ามาอาศัยอยู่นั้นส่วนมากนับถือพระพุทธศาสนา การจะรวมคนให้เป็นชุมชนได้นั้นจะต้องอาศัยวัดเป็นศูนย์กลาง เพราะประเพณีที่พัฒนามาเป็นกฎหมาย หรือกฎหมายที่สืบมาจากจารีตประเพณีนั้นเป็นเพราะว่าสังคมเห็นคุณค่าของประเพณีแล้วจึงนำมาใช้เป็นกฎหมายที่จะมีบทลงโทษหากมีผู้ละเมิดกฎหมายเหล่านั้น

พระยาอนุমানราชชน กล่าวไว้ว่า “กฎหมายที่สืบมาจากจารีตประเพณี ก็ได้อาศัยประเพณีปรัมปราเป็นที่มา ซึ่งสังคมเห็นว่ามีความจำเป็นและเป็นคุณค่าแก่เขาในส่วนรวม” (พระยาอนุমানราชชน, 2521, หน้า 25) ซึ่งประเพณีมีความหมายที่ใกล้เคียงกับคำว่าวัฒนธรรม เป็นแนวทางการ

ดำรงชีวิตของคนในสังคม มีรูปแบบที่สอดคล้องกันในทิศทางเดียวกัน ทั้งประเพณีและวัฒนธรรม จึงมีเป็นแบบแผนที่ได้รับการยอมรับของคนในสังคมและปฏิบัติสืบต่อกันมา

การศึกษาเกี่ยวกับประเพณีจึงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคม เพราะประเพณีบางอย่างที่ได้รับการปรับเปลี่ยนและบางประเพณียังคงความเป็นแบบแผนดั้งเดิมไว้เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงภาวะทางสังคมที่ต้องการปรับตัวให้เข้ากับสภาพเปลี่ยนแปลงและเพื่อรักษาคุณค่าเดิมของประเพณีนั้นไว้

ศรีศักร วัลลิโภดม (2554) อธิบายถึงลักษณะของประเพณีหรือวัฒนธรรมว่า มีลักษณะ 2 ประการคือ วัฒนธรรมหลวงหรือประเพณีหลวงกับวัฒนธรรมราษฎร์หรือประเพณีราษฎร์ซึ่งทั้ง 2 ประการนี้มีหน้าที่แตกต่างกัน คือ วัฒนธรรมหลวงเป็นเรื่องของการบูรณาการ คือการสร้างเพื่อให้เกิดความคล้ายคลึงกัน เหมือนกันเพื่อจะได้เป็นพวกเดียวกัน ในขณะที่วัฒนธรรมราษฎร์คือสิ่งที่มีความแตกต่างความหลากหลาย มีการปรับเปลี่ยนเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา

การกำหนดความแตกต่างกันของประเพณีหลวงหรือวัฒนธรรมหลวงกับประเพณีราษฎร์หรือวัฒนธรรมราษฎร์เป็นลักษณะการแบ่งในเชิงสัญลักษณ์ไม่เพียงแต่สัญลักษณ์ต่าง ๆ ในระหว่างการประชุมพิธีเท่านั้น แต่ยังหมายถึงสัญลักษณ์ในการใช้คำแทนค่าความหมาย เพื่อเน้นความสำคัญด้วย เช่นคำว่า “หลวง” เป็นการกำหนดให้ประเพณีนั้นเป็นประเพณีหลัก และประเพณีราษฎร์เป็นสัญลักษณ์ที่ให้ความสำคัญรองลงมา ซึ่งประเพณีราษฎร์บางประเพณียังคงมีแบบแผนร่วมกับประเพณีหลวงด้วย (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2554, หน้า 8-9)

ประเพณีจึงเกิดขึ้นจากรากฐานของวิถีชีวิต ช่วงเวลา และอิทธิพลทางสังคม ทั้งประเพณีหลวงและประเพณีราษฎร์ต่างกำหนดบทบาทและทิศทางของสังคมได้เช่นกัน

ความแตกต่างกันในสังคมเกิดจากการอพยพมาตั้งถิ่นฐาน ด้วยเหตุผลจากศึกสงคราม การค้า และการย้ายถิ่นเพื่อการรับจ้างแรงงาน ประกอบกับความก้าวหน้าในเรื่องของการคมนาคมส่งผลให้พื้นที่ดั้งเดิมที่มีคนท้องถิ่นอาศัยอยู่ได้รับการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของวิถีชีวิต เพื่อปรับตัวให้เข้ากับกลุ่มคนที่เข้ามาอาศัยใหม่ด้วยการสร้างประเพณีร่วมกัน มีการใช้สัญลักษณ์ในการประกอบพิธีกรรมในประเพณีต่าง ๆ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมทย์ ให้ความเห็นเรื่องการกระทำทางวัฒนธรรมว่า เป็นการสร้างความเข้าใจร่วมกันของคนในสังคม โดยการให้ประเพณีมีรูปแบบในลักษณะทางสัญลักษณ์ (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, 2551, หน้า 79) กิ่งแก้ว อรรถากร กล่าววาทพิธีกรรมในประเพณีต่าง ๆ ทั้งที่เป็นพระราชพิธี และพิธีชาวบ้านที่เน้นเรื่องจิตใจ และเน้นเรื่องสัญลักษณ์ (กึ่งแก้ว อรรถากร, 2523, หน้า 5-6)

สัญลักษณ์ที่ใช้ในการประกอบพิธี เช่น กริยาท่าทาง ถ้อยคำ ตลอดจนเครื่องประกอบพิธีการต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้คือสัญลักษณ์ที่ทำให้เข้าใจว่ากำลังประกอบพิธีการใด ในประเพณีใด เรียกว่าเป็น "วิธี" ซึ่งมีความหมายว่าแนวทางหรือแบบแผนในการทำ

รูปแบบของประเพณีมีที่มาจากความเชื่อทางศาสนาและมีวิถีในการดำรงชีวิต เช่น ประเพณีการบวชก่อนเข้าพรรษา การทอดกฐิน ทอดผ้าป่า และประเพณีการสร้างพระพุทธรูปเพื่ออุทิศให้แก่บรรพบุรุษ ประเพณีการขอฝน ประเพณีการลงแขกดำนาและการเกี่ยวข้าว การลอยกระทง การแข่งเรือ การเล่นสักวา เป็นต้น

ศรีศักร วัลลิโภดม (2554)กล่าวว่าพระมหากษัตริย์อาศัยสถาบันสงฆ์และวัดเพื่อจัดการความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและวัฒนธรรม เนื่องจากวัดคือศูนย์กลางทางพิธีกรรมไว้ว่า

"พระราชพิธีที่เป็นการกุศลหรือการบุญนั้น คือสิ่งที่ทำให้บุคคลทุกฝ่ายสัมผัสกันในด้านจิตใจ โดยมีจิตเดียวกันในการทำบุญ ซึ่งถ้ามองให้ลึก ๆ แล้วก็เป็นสิ่งที่ผ่อนคลายความเหินห่างหรือช่องว่างระหว่างชนชั้น เพราะหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระศาสนาก็คือ ทำให้ทุกคนทุกชั้นทุกระดับมีความรู้สึกในช่วงเวลาหนึ่งว่าทุกคนต่างเท่ากันในเรื่องหน้าที่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นพระราชพิธีทางการกุศลต่าง ๆ ในสังคมไทยที่มีมาตั้งแต่โบราณนั้น คือสิ่งที่ช่วยประสานความสัมพันธ์ทางสังคมและลดความตึงเครียดระหว่างชนชั้น" (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2554, หน้า 106-107)

ประเพณีที่สามารถลดช่องว่างระหว่างพระมหากษัตริย์และราษฎรเริ่มมีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์โปรดฯ ให้เลิกประเพณีโบราณที่ห้ามไม่ให้ราษฎรเข้าใกล้ในระหว่างเสด็จพระราชดำเนิน โปรดฯ พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าและถวายความเคารพด้วยเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 83)

เลิกประเพณีโบราณที่ห้ามไม่ให้ราษฎรเข้าใกล้ในระหว่างเสด็จพระราชดำเนิน

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ระบุว่าหลังจากมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้วเมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารค และทางชลมารค ในวันที่ 20-21 พฤษภาคม พ.ศ. 2394 พระองค์ทรงพระราชทานอนุญาตให้ราษฎรกราบถวายบังคม ทรงโปรยเงินตราลงแก่ราษฎร การเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารคเป็นพระราชประเพณีและจัดขึ้นในวันเดียว แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริให้จัดพระราชพิธีเสด็จทางชลมารคด้วยเพื่อให้ราษฎรที่มีเรือนแพอยู่ริมน้ำ ซึ่งเป็นชาวไทยและชาวจีน ได้แต่งโต๊ะเครื่องบูชาอย่างไทยจีน

จุดประทีป รูปเทียน กระทำสักการบูชารับเสด็จรอบพระนคร (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 24-25) จึงนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีการปรับเปลี่ยนแนวคิดความเป็นจารีตเข้าสู่ความเป็นอารยะเพิ่มขึ้น

ดังนั้น ภาพของความใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์และราษฎรจึงเริ่มปรากฏตั้งแต่การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งที่ในขณะที่พระองค์ทรงผนวชอยู่นั้น พระองค์ก็ทรงมีความใกล้ชิดกับชาวบ้านที่มาทำบุญ มาฟังเทศน์ ตลอดจนการออกธุดงค์ของพระองค์ก็ย่อมสร้างความคุ้นเคยให้กับราษฎรจำนวนหนึ่งแล้ว

ต่อมา เมื่อมีงานพระราชกุศลต่าง ๆ จะมีราษฎรเข้ามาถวายความเคารพอย่างใกล้ชิด เช่น กระบวนเรือพระที่นั่งอนันตนาคราชเชิญผ้าพระกฐิน ในการพระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินโดยทางชลมารค พ.ศ. 2408 (ภาพที่ 5-2) และในคราวเสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พ.ศ. 2409 (ภาพที่ 5-3)

การเปลี่ยนแปลงประเพณีและธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เข้ากับสภาพสังคมที่ต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับสถานการณ์ของสังคมภายนอก ประกอบกับแนวพระราชดำริของพระองค์มีความแตกต่างจากแนวทางปฏิบัติเดิมที่สืบทอดมาจากโบราณ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวในเรื่องนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้เปลี่ยนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ด้วยเหตุ 2 ประการคือ การปรับให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของประเทศตะวันตกเพื่อจะทำให้สยามพ้นภัย และเหตุผลอีกประการหนึ่ง คือ ทรงโปรดความถูกต้องความเป็นแก่นสาร และความถูกต้องมีเหตุผลนี้จะเป็นการรักษาราชประเพณี ดังปรากฏในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

“...ต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยน

รัฐาภิบาลนโยบายของประเทศสยาม ให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามจริยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัยได้มันคง..” (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรง

ราชานุภาพ, 2505, หน้า 80-84 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

การเปลี่ยนแปลงประเพณีในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่น การให้ข้าราชการสวมเสื้อเมื่อเข้าเฝ้า การให้ราษฎรเข้าถวายฎีการ้องทุกข์ การจัดให้มีพิธีสงฆ์ร่วมในพิธีพราหมณ์ต่าง ๆ และการให้มีพิธีกุลทาสศาสนาที่เป็นแบบแผนให้กับราษฎรได้ปฏิบัติสืบต่อมา

ภาพที่ 5-2 กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคถวายผ้าพระกฐิน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 25)

ภาพที่ 5-3 กระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคถวายผ้าพระกฐิน (กรมศิลปากร, 2548, หน้า 103)

เล็กประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่า

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์แล้วโปรดฯ ให้เปลี่ยนธรรมเนียมประเพณีการเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อซึ่งเป็นธรรมเนียมเก่านี้เนื่องจากทรงเห็นว่าการกระทำนั้นเหมือนคนเปลือยกาย ดังมีในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ว่า

“...คุณที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ดี ฤ็าแห่งนี้ออกมาก็ดี ใส่ใครกัน ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา เว้นเสียแต่ลาวชาวป่าที่ไม่ได้บริโภคผ้าผืน เป็นมนุษย์อย่างต่ำ ก็ประเทศสยามนี้เป็นประเทศใหญ่ รัฐบาลธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะถือเอาอย่างโบราณที่เป็นชาวป่ามาก่อน ขอท่านทั้งหลายจงพร้อมใจกันสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าจทุกคน..”

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2547, หน้า 6 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

จากพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 4 เรื่องการยกเลิกประเพณีการเข้าเฝ้าตัวเปล่านี้แสดงถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกชาวสยามออกจากการเป็นคนพื้นเมืองทั่วไปที่มาจากชาวป่าด้วยการเปรียบเทียบความต่างของคนที่ยังยึดธรรมเนียมเก่าอยู่คือชาวลาและละว้า ซึ่งมีอาศัยปะปนอยู่ในสยามเวลานั้น การที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เขียนพระราชพงศาวดารโดยเน้นเรื่องนี้ เพื่อต้องการให้ทราบถึงเจตนารมณ์ในการสร้างความเป็นประเทศที่มีความกว้างขวางรอบรู้ในลักษณะที่ว่าชาวต่างชาติที่มีความเจริญแล้วปฏิบัติเช่นไรในที่ประชุมชน

พระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องของการแต่งกายนั้นเคยเกิดขึ้นแล้วเมื่อครั้งที่พระองค์ทรงผนวช พระสงฆ์คณะธรรมยุติกานำห่มจีวรแหวก ซึ่งเป็นการห่มจีวรที่มีความแตกต่างจากคณะสงฆ์มหานิกายเป็นการแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์ของเครื่องแต่งกายที่แสดงความเป็นลักษณะของกลุ่มคนหนึ่ง ๆ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้ว่าในเวลาต่อมา จะมีการกลับไปห่มดองแบบเดียวกับพระมหานิกายในปลายรัชกาลที่ 3 แล้วก็ตาม แต่ยังคงปรากฏพระสงฆ์กลับมาห่มแหวกอีกครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติแล้ว

ธรรมเนียมให้ราษฎรถวายฎีการ้องทุกข์

พระนิพนธ์เรื่องความทรงจำของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงพระราชดำรินึงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงยกตัวอย่างเปรียบเทียบด้วยเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา คือในเรื่องการถวายฎีการ้องทุกข์ของราษฎร ซึ่งสมเด็จพระ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า "พระเจ้าแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานในโบสถ์ ลืมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร" (สมเด็จพระ ๔ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 82)

คำว่า "พระเจ้าแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานในโบสถ์" มีความหมายว่า แม้พระเจ้าแผ่นดินจะเป็นใหญ่แต่ไม่สามารถจัดการปัญหาต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง คำว่า "ลืมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร" แสดงภาพของการอยู่ท่ามกลางปัญหาแต่กลับไม่ได้รับรู้ถึงปัญหา เปรียบได้กับการที่พระเจ้าแผ่นดินไม่ได้รับเรื่องฎีกาจากราษฎรโดยตรงจึงไม่ได้รับรู้ถึงความทุกข์ที่แท้จริง

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะให้ราษฎรถวายฎีการ้องทุกข์ต่อพระองค์ได้ ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ว่า

"...ผู้เข้ามาตักลองร้องถวายฎีกาได้ยากลำบาก เพราะต้องเสียเงินค่าไขกุญแจ จึงโปรดให้เลิกตักลองเสีย ยกเอาลองวินิจฉัยเฝ้าไปทำหอไว้ที่ริมป้อมสิงขรชั้น ๓ ถึงวันเดือนน้ำก็ให้ขุนศาลไปเวียนเทียนสมโภชทุกคราว ป่าวร้องให้ราษฎรมาร้องถวายฎีกาที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ในวันขึ้น 7 ค่ำ แรม 7 ค่ำ บ้าง แรม 13 ค่ำ 14 ค่ำ บ้าง ..."

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 259 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ประเพณีในการส่งเสริมความใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์และประชาชนยังปรากฏในการตีพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อป้องกันการคัดลอกคำประกาศต่อไปอย่างผิดๆ ส่งผลให้มีผู้แอบอ้างหาผลประโยชน์กับประชาชนที่ไม่รู้หนังสือ

ประเพณีไทยในราชกิจจานุเบกษา

การพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษานี้เป็นหนังสือทางราชการที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2401 และกฎหมายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปรียบเสมือนภาพของชีวิตและความเป็นอยู่ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2547 หน้า (10)) ดังปรากฏคำประกาศข้อห้ามต่าง ๆ เช่นบทลงโทษผู้ที่เสพสุราในวันสงกรานต์ ยกอากร เรื่องดาวหาง การแต่งตั้งตำแหน่งข้าราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ คดีแจ้งความเกี่ยวกับการศึกษา สงคราม สลด และเรื่องรับพระราชสาส์น และส่งราชทูต ข้าวเพลิงไหม้ และเรื่องปริมาณน้ำฝน

ในราชกิจจานุเบกษายังปรากฏเรื่องเกี่ยวกับการประกาศเกี่ยวกับประเพณี ดังปรากฏในประกาศที่ 2 ของราชกิจจานุเบกษา ซึ่งในหนังสือแสดงกิจจานุกิจก็ได้อธิบายเรื่องเกี่ยวกับประเพณีในรอบปีตลอดจนเรื่องของการนับวัน เดือน ปี ตามหลักทางจันทรคติด้วย ดังคำถามและคำตอบข้อหนึ่งเกี่ยวกับประเพณีสงกรานต์ ว่า

"ถามว่า สงกรานต์ขึ้นเกลิงศก ก็แจ้งอยู่แล้วแต่ตรุษสารท แลพิธีต่าง ๆ คือเดือนห้า พิธีเคนทรสวสนาน คือทอดเชือกบาตามเชือกบาแลแหข้างแหม้า เดือนหกพิธีจรด พระนังคัล คือแรกนาขวัญ เดือนเจ็ดพิธีเคนททั้งข้าง ทั้งลูกข้างคู่หนึ่ง เดือนแปดพิธี ปถมพรรษา พระสงฆ์เข้าพระพรรษา เดือนเก้าพิธีพิธีรณสาทมหาเมฆคือขอฝน เดือนสิบ พิธีมัทธยเอตัสเสลัมสงฆ์กับพราหมณ์รวมกันสารทกวนเข้าทิพย์ เดือนสิบเอ็ดพิธี วาพยุหนที ฉลี่ยฆ่าแข่งเรือในแม่น้ำลำคลองแลเคนทรสวสนานแลแยพระประทับ เดือนสิบสองพิธีจองเปรียง ปฐมกฤตียายกโคมไชโยโคมประทับตามตะเกียง ณ หอ พระเทวสถาน เดือนอ้ายพิธีตรียัมพวายไล่ชิงช้า แลพิธีตรีปาวายฝ่ายพระนารายณ์ห้า ราตรี แต่ที่โบถพราหมณ์ แต่ก่อนเป็นที่ลุ่ม ทำไฟไม่ได้โปรดเลื่อนมาทำในเดือนญี่ พิธี แผลงชักกว่าหว่าง เดือนสามพิธีกานะเกาะเผาเข้าทั้งรวง เดือนสี่พิธีสัสมัจ จนนินท์ ตรุษปลายปียังอาฎานา แลพิธีเดือนเหล่านี้ ทำให้เป็นอย่างไรร

แก้วว่า พิธีต่าง ๆ สิบสองเดือนนี้ คือมาแต่พราหมณ์ ด้วยแต่ก่อน พราหมณ์เป็นครูอยู่มาก ในบ้านเมืองเหล่านี้ ก็ประพฤติตามลัทธิพราหมณ์ว่าเป็นมงคลบ้าง เป็นการให้ บ้านเมืองเจริญบ้าง เป็นการกุศลของเขาบ้าง จนขึ้นแต่กฎหมายก็ห้ามมิให้ตีพราหมณ์ ฆ่าพราหมณ์ ไม่ให้เลือดตกลงในแผ่นดินเป็นจันไร ถ้าพราหมณ์ทำผิดต้องปรับไหม ก็ ปรับด้วยเบี้ยทองแดง คนโบราณนับถือพราหมณ์ถึงดังนี้ แลซึ่งสารทนั้นบอกวาล่วงมา ได้ถึงปีแล้ว ควรจะทำการกุศล เป็นที่ระฤกถึงสังขารวาล่วงมาได้ถึงปี ตรุษนั้นนับวากว่ากำหนดสิ้นสุดปี จึงเรียกว่าตรุษ ก็ควรที่จะทำบุญให้ทาน เป็นการระฤกถึงสังขาร วาล่วงมาได้สิ้นสุดปีแล้ว" (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545, หน้า 10-11 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

การร่วมกันประกอบพิธีทางศาสนาทั้งพุทธและพราหมณ์เกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารในหลายพิธีการที่จะต้องประกอบพิธีกรรมในทั้ง 2 ศาสนาร่วมกัน เช่น พิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดิน การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาซึ่งแต่เดิมเป็นพิธีพราหมณ์อย่างอย่างเดียว พระองค์มีพระราชดำริเกี่ยวกับการให้มโหรีสงฆ์ร่วมกับพิธีพราหมณ์ ว่า

"ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์หมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสียแล้วยังเหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดที่จะเข้าใจในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ ด้วยไม่มีใครได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธีพราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิกเสียก็ไม่ควร เพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน

นานจึงแก้ไขระเบียบพิธีพราหมณ์ซึ่งเคยทำมาแต่โดยลำพังเช่นพิธีแรกนาเป็นต้น
ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี" (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, 2505, หน้า 90)

การปรับเปลี่ยนพิธีพราหมณ์นี้เป็นการรักษาความสมดุลของลัทธิความเชื่อทางศาสนา
และความเป็นแกนสารที่แท้จริงในการประกอบพิธีกรรมสำคัญกว่ารูปแบบในทางสัญลักษณ์
การประกอบพระราชพิธีของพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งจำเป็นต่อการปกครอง เพราะราชกรณมีความ
เชื่อในเรื่องพิธีการต่าง ๆ การประกอบพิธีที่มีความถูกต้องตามแบบแผนจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง
(จรัสรัตน์ เกียรติมาพันธ์, 2523, หน้า 41) และแม้ว่ามีการปรับเปลี่ยนประเพณีใด ๆ ในเวลานั้น
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประทับด้วยเสมอ โดย
อาศัยความเป็นแกนสารของพิธีการนั้น ๆ ทำให้ระบบคิดของขุนนาง และประชาชนมีความเข้าใจ
ในสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงแม้ว่าจะไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้โดยทันทีก็ตาม

ประเพณีไทยในวรรณกรรม

ในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 4 คำประกาศในพระราชพิธีต่าง ๆ และส่งผลให้มีตำรา
ประเพณีในพระราชสำนักในเวลาต่อมา เช่น โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้า
ฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และพระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วรรณกรรมทั้ง 2 เล่มนี้ เป็นพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ที่มีขึ้น
ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 บรรยายเรื่องราวพระราชพิธีต่าง ๆ ตลอดทั้ง 12 เดือนที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้นและมีระเบียบประเพณีแบบใหม่ เช่น การเวียนเทียน และการประดับโคมใน
วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณกรรมที่มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกำจรชีวิต
มีประเพณีที่สัมพันธ์กับวงจรของการดำเนินชีวิตและความเป็นมงคลต่อการประกอบกิจการ
ซึ่งเป็นวิถีชีวิตหลัก โดยเป็นประเพณีหลวง หรือพระราชพิธีซึ่งถือว่าเป็นประเพณีหลัก

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์ เป็นโคลงที่พรรณนาถึงพระราชพิธีที่จัดขึ้นในช่วง 12 เดือน จรัสรัตน์ เกียรติมาพันธ์
สันนิษฐานว่าเป็นโคลงที่แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเปรียบเทียบเนื้อหาในโคลงที่กล่าวถึง
ช้างเผือกชื่อเศวตวรวรรณ ซึ่งเป็นช้างเอกพิเศษในรัชกาลที่ 5 และการเสด็จประพาสสิงคโปร์ ขวา
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (จรัสรัตน์ เกียรติมาพันธ์, 2523, หน้า 6-7)

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสได้กล่าวถึงธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดมาตั้งแต่รัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องรูปแบบของการประกอบพิธี
เช่น การเวียนเทียนในวันสำคัญของพระพุทธศาสนา

พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงเรื่องพระราชพิธีต่าง ๆ ตลอดทั้งปี และอ้างอิงพระราชพิธีในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการเปลี่ยนแปลงการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การให้พิธีพราหมณ์ร่วมกับพิธีสงฆ์

เนื้อหาของโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส และพระราชพิธีสิบสองเดือน ไม่เพียงแต่อธิบายถึงวิธีการประกอบพิธีกรรมในประเพณีต่าง ๆ แต่ยังแสดงเรื่องราวของวิถีชีวิต ภูมิประเทศและสภาพความเป็นอยู่ของคนในเวลานั้นผ่านงานประพันธ์อีกด้วยด้วยความรู้ต่าง ๆ ที่เกิดจากลักษณะของความเปลี่ยนแปลงเรื่องพระราชพิธีสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และส่งผลต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น โคม ไกรปรกรณ์ กล่าวถึงอิทธิพลของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ส่งผลต่อพระราชพิธีไว้ใน เอกสารเรื่องตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 ดังนี้

“ความรู้ต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4-5 กล่าวได้ว่ามีที่มาจากความรู้ที่สืบทอดมาจากสังคมจารีต และความรู้วิทยาการตะวันตกที่เข้ามาในสมัยปลายรัชกาลที่ 3 พร้อมกับการเข้ามาเผยแพร่ศาสนาของคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนต์และคาทอลิก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามาของบลัดเลย์ ซึ่งมีบทบาทและความสำคัญในสังคมไทยตั้งแต่สมัยปลายรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4

ความรู้วิทยาการตะวันตกที่เข้ามาในสังคมนี้ ปรากฏว่าได้รับความสนใจจากชนชั้นสูงส่วนหนึ่งในสังคมไทย ซึ่งชนชั้นสูงกลุ่มที่สนใจในวิทยาการตะวันตก เมื่อรัชกาลที่ 3 สวรรคตจะได้ขึ้นมามีบทบาทความสำคัญทางการเมือง การปกครองแทบทั้งสิ้น โดยเฉพาะเจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ทั้งสองพระองค์” (โคม ไกรปรกรณ์, 2542, หน้า 98-99)

การเป็นผู้มีความสนใจในวิทยาการจากต่างชาติ และการปรับให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ามงกุฎส่งผลให้เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์แล้วสามารถบริหารราชการแผ่นดินด้วยการนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์ และความเห็นในทางศาสนาแบบใหม่ดังปรากฏกระแสพระราชดำริของรัชกาลที่ 3 ไว้ก่อนสวรรคตว่า

“ท่านฟ้าน้อยเล่าก็มีสติปัญญาวิเศษวิชาการช่างและการทหารต่าง ๆ อยู่ แต่ไม่พอใจทำราชการ เกียจคร้านรักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น ที่สติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้อยู่ เห็นแต่ท่านฟ้าใหญ่คนเดียว” (ราชบัณฑิตยสภา, 2472, หน้า 4 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านประเพณีที่เกิดจากกระแสความคิดทางวิทยาการตะวันตกของเจ้านาย เชื้อพระวงศ์และผู้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ ปรากฏในพระราชพิธีด้านต่าง ๆ โดยพระราชพิธีด้านศาสนาที่เพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4-5 คือ พระราชพิธีฉัตรวราตรี พระราชพิธีเกศเดิเกยา การพระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้ง การพระราชกุศลสละกัมม์ การพระราชกุศลมาฆบูชา การพระราชกุศลถวายผ้าจํานำพรรษา การพระราชกุศลกาลานุกาล การพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด และการพระราชกุศลในวันประสูติ และสวรรคต พระบูรพกวี และทรงยกเลิกพระราชพิธีอาศวกุช พระราชพิธีโล้เรือ พิธีแขวงหรือคลิม พระราชพิธีถือนะเทาะ

ความเปลี่ยนแปลงในพระราชพิธีต่าง ๆ เน้นให้ประเพณีเนื่องในพระพุทธศาสนามีความตั้งมั่น เป็นแบบอย่างให้กับประชาชนได้นับถือปฏิบัติ โดยมีพระสงฆ์คณะธรรมยุติกเป็นคณะสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติที่รับต่อพระราชประสงค์ต่อการเปลี่ยนแปลงในประเพณีเหล่านี้

การปรับพิธีบูชาในวันวิสาขบูชา

วันวิสาขบูชา เป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้รับการรื้อฟื้นให้เกิดประเพณีบูชาพระรัตนตรัยขึ้นอีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1179 เรื่อง ประกาศให้ทำวิสาขบูชาตามอย่างแต่ก่อนทุกปี ความว่า

"ด้วยพระวิเชียรปรีชา รับพระราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อมมาว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯโปรดกระหม่อมสั่งว่า

ศุภมัสดุ 1179 ศก อัฐมาสวัจจระเจตรมาสกาฬป็นษัตตยคตุมถิครุวารบริจเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชารามาริราช บรมนารถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณทำอันมหาประเสริฐ เสด็จออก ณ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยอัครมหาเสนามาตยาธิปัตย์มุขมนตรีกวีชาตราช ปุโรหิตาโหราจารย์ ทูลละอองธุลีพระบาทโดยอันดับ ทรงพระราชศรัทธา ถวายสังฆภัตตาณแก่พระสงฆ์ มีองค์สมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ครั้นเสร็จการมฤตกิจ พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชรำพึงถึงสรรพการกุศลเป็นต้นว่า บริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ซึ่งได้ทรงบำเพ็ญมาเป็นนิจการนั้น ยังหาเต็มพระราชศรัทธาไม่มีพระทัยปรารถนาจะใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้มีผลพิเศษประเสริฐยิ่ง ที่พระองค์ยังมีได้ทรงกระทำ เพื่อจะให้แปลกประหลาดจึงมีพระปจจา ถามสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ถวายพรว่า แต่ก่อนพระมหากษัตริย์ราชิราชเจ้าทรงกระทำสักการบูชาพระศรีรัตนตรัย ในวันวิสาขปุณณมี คือวันเดือน 6 ขึ้น 15 ค่ำ เป็นวันวิสาขนักษัตรฤกษ์มหาปัญญาพิธีบูชาใหญ่ มีผลอนิสสงส์

มากยิ่งขึ้นกว่าตรุษสงกรานต์ เหตุว่าเป็นวันสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ประสูติ ได้ตรัสรู้
 ปริณิพาน สมเด็จพระเจ้าภคินี พระเจ้าวรวงศา พระเจ้าภคินีสมหาราช เคยกระทำ
 สืบพระชนมายุเป็นเยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณีมาก่อน แลพระพิธีวิสาขบูชาอันนี้
 เสื่อมสูญขาดมาช้านานแล้ว หากมีกษัตริย์พระองค์ใดกระทำไม่ ถ้าได้กระทำสักการบูชา
 พระศรีรัตนตรัยในวันนั้นแล้ว ก็จะมีอานิสงส์มากยิ่งนักอาจสามารถปิดประตูตุลา
 บายภูมิทั้ง 4 แลเป็นที่จะดำเนินไปในสุคติภพเบื้องหน้า อาจให้เจริญที่ขามุขีสวัสดิ
 พิพัฒน์มงคล ระวังทุกข์โทษสรรพโรค อุบัติอันตรายภัยต่าง ๆ ในปัจจุกาลปัจจุบัน
 เป็นอนันตคุณานิสงส์พิเศษจะนับประมาณมิได้ ครั้นได้ทรงฟังเกิดพระราชปิติโสมนัส
 ตรัสเห็นว่าวิสาขบูชาจะเป็นเนืองนิตย์อนุญาติกองพระราชกุศลเกิดขึ้นอีกแห่งหนึ่งเป็น
 แท้ จึงทรงพระราชศรัทธา จะยกวิสาขบูชาหาบุญพิธีอันขาดประเพณีมานั้นให้
 กลับคืนจิรัฏฐิติกาลปรากฏสำหรับแผ่นดินสืบไป จะให้เป็นอัฐฐานประโยชน์ แลปฏิญ
 ฐานประโยชน์ ทรงพระราชทานเมตตาจะให้สัตว์โลกข้ามขอบขัณฑสีมาทั้งปวง จำเจริญ
 อายุแลอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์ภัยในชั่วนี้ชั่วหน้า จึงมีพระราชโองการมา ณ พระ
 บัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า เสด็จสืบไป ถึง ณ วันเดือน 6 ขึ้น 14-15 ค่ำ
 แลแรมค่ำหนึ่ง เป็นวันพิธีวิสาขบูชาณกษัตริย์ใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า
 จะทรงรักษาพระอุโบสถศีลปรณิบัติพระสงฆ์วันละ 30 รูป ปลอยสัตว์ 3 วัน ห้ามมิให้
 ผู้ใดฆ่าสัตว์ ตัดชีวิต เสพสุราเมรัยใน 3 วัน ถวายประทีปตั้งโคมแขวน เครื่องสักการบูชา
 ดอกไม้เพลิง 3 วัน ให้เกณฑ์ประโคนเวียนเทียนพระพุทธรูป 3 วัน ถวายธงจระเข้วันละ
 คัน โคมแขวนวัดละ 4 โคม 33 อาราม 3 วัน ให้มีพระธรรมเทศนาในพระอารามหลวง
 20 อาราม ถวายไทยทาน ผ้าสบง กระดาษ เทียนใหญ่เล่ม 1 เทียนเล็ก 10 เล่ม รูปเล็ก
 10 ดอก 3 วัน ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทไพร่ฟ้าประชาอาณา
 ราชภูธร ลูกค่านิชสมณชีพรามทั้งปวงนั้น จะมีศรัทธาปลงใจลงในการกุศลอุทิศหา
 กระทำวิสาขบูชาให้เป็นประเพณียั่งยืนไปทุกปีอย่าให้ขาด

ฝ่ายฆราวาสนั้น จงรักษาพระอุโบสถศีล ถวายบิณฑบาตทาน ปลอยสัตว์ตามศรัทธา
 สิ้นทั้ง 3 วัน อุจวันตรุษสงกรานต์ เพลาเพลแลมีพระธรรมเทศนาในพระอาราม ครั้น
 เพลาบ่าย ให้ตกแต่งเครื่องสักการบูชา พวงดอกไม้มาลากรรมทำให้วิจิตรต่าง ๆ
 รูปเทียนชาลาธงผ้าปะฎาออกไปยังพระอาราม บูชาพระรัตนตรัย ตั้งพนมดอกไม้
 แขวงพวง ดอกไม้ รูปเทียนธงใหญ่ ธงน้อย ในพระอุโบสถ พระวิหาร และนอกพระ
 อุโบสถ พระวิหาร ที่ลานพระเจดีย์ แลพระศรีมหาโพธิ์ แลผู้ใดจะมีเครื่องดุริยดนตรีมโหรี

พิณพาทย์เครื่องเล่นสมโภชประการใด ๆ ก็ตามแต่ใจศรัทธา

ครั้นเพลาค่ำ ให้บูชาพระรัตนตรัย ด้วยเครื่องบูชาประทีปโคมตั้ง โคมแขวน จงทุก
หน้าบ้าน ร้าน โรง เรือน และเรือ แพ ทุกตำบล ให้ฆราวาสทำดังนี้จึงถ้วนครบ 3 วัน
แล ณ วันเดือน 6 ขึ้น 15 ค่ำ อันเป็นวันเพ็ญปณณมี ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทใน
พระราชวังหลวง กรมพระราชวังบวรฯ ประชุมกันถวายสลากภัตแด่พระสงฆ์ แลให้
มรรคทายกทั้งปวงชักชวนสัปบุริสหายกบรดาที่อยู่ใกล้เคียงอารามใด ๆ ให้ทำสลาก
ภัตถวายพระสงฆ์ในพระอารามนั้น ๆ เพลายกยให้เอาน้ำใหม่ใส่น้ำลอยด้วยดอก
อุบลบัวหลวง วงสายสิญจน์สำหรับเป็นน้ำพระปริตรไปตั้งที่พระอุโบสถ พระสงฆ์ลงพระ
อุโบสถแล้ว จะได้สวดพระพุทธมนต์จำเริญพระปริตรธรรม ครั้นจบแล้ว หมอน้ำของผู้ใด
ก็ให้เขาไปกินอาบประพรมรดเหย้าเรือนเคหา บำบัดโรค อุปัทวภัยต่าง ๆ ฝ่ายสงฆ์
สมณะนั้นให้พระราชาคณะพระฐานานุกรม ประกาศลงพระอุโบสถแต่เพลาค่ำแล้วให้
พร้อมกัน ครั้นเสร็จอุโบสถกรรมแล้ว จำเริญพระปริตรธรรมแผ่พระพุทธานุญาตไปใน
พระราชอาณาเขตราชับอุปัทวภัยทั้งปวง

ครั้น ณ วันเดือน 6 ขึ้น 14-15 ค่ำแลแรมค่ำหนึ่ง ให้พระสงฆ์แลสามเณรกระทำ
สักการบูชาพระรัตนตรัยที่พระอุโบสถพระวิหารด้วยธูปเทียนโคมตั้ง โคมแขวน ดอกไม้
แลประทีปเป็นต้น พระภิกษุที่เป็นธรรมกถึกจงมีจิตปราศจากโลกโลกามิสม์ให้ตั้งเมตตา
ตั้งศรัทธาเป็นปฐะจาวิก จงสำแดงธรรมเทศนาให้พระสงฆ์สามเณรแลสัปบุริฯ ฟังโดย
อันควรแก่ราตรีวันนั้นจงทุกอาราม ให้กระทำตามพระราชบัญญัติดังกล่าวมานี้ เสมอไป
ทุกปียอย่าให้ขาด ถ้าฆราวาสแลพระสงฆ์สามเณรรูปใด เป็นพาลทุจริตคนองอยาบข้าหา
มีศรัทธาไม่ กระทำความอันมิชอบให้เป็นอันตรายแก่ผู้กระทำวิสาขบูชาในวันมหา
นักขัตฤกษ์นั้น ร้อยแขวงกรมการนายบ้านนายอำเภอ กำชับตรวจตราสอดแนมจับกุม
เอาตัวผู้กระทำผิดให้จงได้ ถ้าจับคฤหัสถ์ได้ในกรุง ให้ส่งกรมพระนครบาล นอกกรุงให้ส่ง
ยังเจ้าเมืองกรมการ ถ้าจับพระสงฆ์สามเณรได้ในกรุงให้ส่งสมเด็จพระสังฆราช
สมเด็จพระนพรัตน์ นอกกรุงส่งเจ้าอธิการให้ได้ไล่เลียงไต่ถามได้ความเป็นสัตย์ให้
ลงโทษ ลงทัณฑ์กรรมตามอาญาฝ่ายพุทธจักรและพระราชอาณาจักร จะได้หลาบจำ
อย่าให้ทำต่อไป แลให้สัสดีมหาดไทย กลาโหม กรมท่า แจกพระราชบัญญัตินี้ ไปในกรุง
นอกกรุง และเมืองเอก เมืองโท ตรี จัตวา ปากใต้ ฝ่ายเหนือ ตามอย่างตามทำเนียบ
ให้ประกาศป่าวร้องไพร่ฟ้า อาณาประชาราษฎร์ ลูกค้ำวานิชสมณชีพรานมณีนีให้รู้จงทั่ว
แลให้กระทำได้พระราชบัญญัตินี้จึงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟัง ให้เอาตัวเป็นโทษโดย

โทษานุโทษฯ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 2, จ.ศ. 1179, เลขที่ 17 ตัวสะกด
การันต์ตามต้นฉบับ)

ต่อมาการพระราชพิธีวันวิสาขบูชาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงโปรดฯ ให้มีหมายรับสั่งให้เจ้าพนักงานจัดเตรียมพระราชพิธี ทรงแสดงให้เห็นถึงความสำคัญ
ของวันวิสาขบูชา ดังความตอนหนึ่งในสำเนาหมายรับสั่งว่า

“...ณ วันเดือน 6 ขึ้น 14 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ แรมค่ำหนึ่ง ปีมะเส็งนพศก (พ.ศ. 2400) เป็น
วันสมเด็จพระพุทธเจ้าประสูติ ได้ตรัสรู้ นิพพาน เป็นวันนักขัตฤกษ์ยิ่งกว่าตรุษสงกรานต์
อีก ทรงพระราชศรัทธาให้บูชาพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า ด้วยสิ่งของเครื่อง
วิจิตรต่างๆ กับสังฆทานในวิสาขมาสมีมะเส็งนพศก ชื่อวิสาขบูชา เป็นมหายัญพิธีอัน
ใหญ่...” (ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 7, 2504, หน้า 2)

การพระราชพิธีในวันวิสาขบูชาจะมีการสวดมนต์ มีพระธรรมเทศนาของพระอาราม
20 พระอารามทั้ง 3 วัน มีการแต่งโคมประทีปทุกหน้าบ้าน ทุกร้าน ทุกเรือน ทุกแห่งมีการชักชวนให้
ชาวบ้านทำสลากภัตถวายพระสงฆ์ มีการปล่อยสัตว์คือ ไก่ หมู เป็ด ปลา ด้วย

ในสำเนาหมายรับสั่งมายังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เกณฑ์คนร้อยพวงดอกไม้ตั้งแต่วันเดือน
6 ขึ้น 14 ค่ำ จนถึงวันแรมค่ำหนึ่งให้ข้าราชการบริพารร้อยพวงดอกไม้ ตาข่าย ภูกลิน ระย้า มาลัย เพื่อ
ผูกห้อยตามที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย (ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 7,
2504, หน้า 18)

ในส่วนท้ายของสำเนาหมายรับสั่งนี้ กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาบำราบปรปักษ์
เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมมาลาว่าให้ข้าราชการบริพารที่ร้อยพวง
ดอกไม้ทูลถามว่าจะแขวนพวงดอกไม้ที่ใด (ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 7, 2504, หน้า 24)

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมมาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
มีเนื้อความถึงความพิเศษในการเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีวันวิสาขบูชาในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โคลงบทนี้กล่าวพระราชพิธีเดือนหกเริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงความสำคัญของ
วันวิสาขบูชา (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมมาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2509, หน้า 20)

วิสาขฤกษ์บันรศถ้วน	ดฤฤ
ปางพระจอมธเรศตรี	ผ่านเฝ้า
ให้สักการะการมี	ใหญ่ยิ่ง
บุชิตสัมพุทธเจ้า	ดับด้วยนฤพาน ฯ

โคลงพระราชพิธีในวันวิสาขบูชานี้ กล่าวตามที่มีหมายรับสั่งให้ตระเตรียมการเพื่อประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์เป็นผู้ที่ได้รับหน้าที่ในการตรวจตราความถูกต้องตามรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การประเพณีนิยมในวันวิสาขบูชาที่แต่เดิมที่เริ่มประกอบพระราชกุศลมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ดังปรากฏในพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า

"...ในกรุงเก่า มิได้ปรากฏในจดหมายเหตุแห่งหนึ่งแห่งใด ดูเป็นการลืมเลือนเสียทีเดียว ตลอดลงมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นลูกศิษย์กรุงเก่า ก็ไม่ได้มีการพระราชกุศลวิสาขบูชา ตลอดจนมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ นพศก จุลศักราช 1179 (พ.ศ. 2360) รัตนโกสินทรศก เป็นปีที่ 36 ในรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระสังฆราชมีซึ่งมาแต่วัดราชบูรณะ ถวายพระพรให้ทรงธรรมวิสาขบูชาเป็นครั้งแรก" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552, หน้า 242)

ธรรมเนียมที่มีขึ้นใหม่ในพระราชกุศลวิสาขบูชาอีกประการหนึ่งคือ การเดินเทียน หรือ การเวียนเทียนในเวลาค่ำและมีการพระราชทานเงินแก่อุบาสกที่มาเดินเทียนด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552, หน้า 251-252) ดังเช่นปรากฏในโคลงทวาทศมาส (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2509, หน้า 21) ว่า

ธรรมยุติทำยั้งล้ำ	หลากหลาย
เทียนรุ่งทั้งเทียนราย	สว่างแผ้ว
เดินเทียนพวกหญิงชาย	แน่นเนื่อง กันนา
ฟังเทศน์ธรรมเจื่อยแจ้ว	จวบแจ้งราตรี ฯ

ดังนั้น จึงมีการประกอบพระราชกุศลในวันวิสาขบูชา ด้วยการจุดโคมตามประทีปทั้งในพระอารามและบ้านเรือน มีพวงดอกไม้แขวนบูชาตลอดทั้งสามวัน มีดอกไม้เพลิง มีพระธรรมเทศนาและรักษาอุโบสถศีล ถวายสลากภัต ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาโดยเพิ่มธรรมเนียมการเดินเทียนในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ธรรมเนียมการประดับโคม และเครื่องตั้งบูชา เกิดขึ้น ในตอนกลางรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดฯ ให้เกณฑ์เจ้านายข้าราชการตั้งโต๊ะเครื่องบูชาตามรอบเฉลียงพระอุโบสถ นำไปสู่ความนิยมเครื่องโต๊ะลายคราม ต่อมาความนิยมเริ่มลดลง จึงโปรดให้เกณฑ์ข้าราชการทำโคมตราประจำตำแหน่งมาแขวน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552, หน้า 246-247)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดฯ ให้มีการจัดโคมประทีปและพัลลวีสริ เปรมกุลนันท์ กล่าวถึงพระราชกุศลวิสสาขบูชาในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่ามีการเปลี่ยนแปลงในรายละเอียดบางประการ แต่สิ่งที่คงไว้คือการประดับโคม และแขวนธงบูชา (พัลลวีสริ เปรมกุลนันท์, 2552, หน้า 112) ซึ่งแสดงออกผ่านงานจิตรกรรมฝาผนังที่เล่าเรื่องเกี่ยวกับพระราชกุศลในประเพณีวิสสาขบูชาด้วย

การให้ความสำคัญกับวันวิสสาขบูชาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงวันสำคัญของพระพุทธเจ้าที่เป็นวันนักขัตฤกษ์ยิ่งกว่าวันตรุษสงกรานต์ จึงแนะนำให้มีการประกอบพุทธบูชาให้สิ่งต่าง ๆ รวมถึงการปฏิบัติตน รักษาศีลอุโบสถ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บทบาลีสำหรับสวดทำนองสรภัญญะในวันวิสสาขบูชา คำนำบูชาในวันถวายพระเพลิง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2537, หน้า 1) เพื่อให้พระสงฆ์ได้ทราบถึงความหมายในภาษาบาลีที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น ซึ่งในเวลานั้นการศึกษาภาษาบาลี พระปริยัติธรรมเป็นสิ่งที่พระสงฆ์จะต้องยึดถือในการปฏิบัติอย่างเคร่งครัดควบคู่กับการรักษาศีลปฏิบัติตามสิกขาบททุกประการ

วันวิสสาขบูชาจึงเป็นวันที่สำคัญอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งนี้มีการแสดงธรรมเริ่มต้นบอกศักราชภายหลังจากที่พระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว เวียนเทียนแล้วให้อุบาสกอุบาสิกาเข้าไหว้พระสวดมนต์ในพระอุโบสถ เมื่อจบแล้วจึงตีกลอง ให้พระสงฆ์สวดวิสาขะโดยสรภัญญะวิธี แล้วจึงแสดงธรรมเริ่มต้นบอกศักราช และให้ศีลปี (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2537, หน้า 37)

การริเริ่มพิธีบูชาในวันมาฆบูชา

การพระราชกุศลมาฆบูชาเริ่มครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ. 2394 ซึ่งจัดขึ้นเป็นปีแรก ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาจึงมีการสืบทอดการปฏิบัติบูชาในวันมาฆบูชายังวัดอื่นๆ (กรมศิลปากร, 2546, หน้า 176) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ถึงวันมาฆบูชาว่า เป็นวันที่นักปราชญ์จะถือเอาวันนี้เป็นวันสักการะพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ 1250 พระองค์นั้น และการกำหนดวันเป็นไปตามฝ่ายคณะธรรมยุติกว่าอยู่ในเดือนสามบ้าง หรือเดือนสี่บ้าง ดังความว่า

"การมาฆบูชานี้เป็นเดือนสามบ้าง เดือนสี่บ้าง ตามวิธีปักษคณนาฝ่ายธรรมยุติกนิกายแต่คงอยู่ในเดือนสามโดยมากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทุกปีมิได้ขาด" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552, หน้า 72-73)

วันมาฆบูชาเป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญในเรื่องของวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา ตลอดจนการร่วมมือการของข้าราชการบริพารในการเตรียมสิ่งต่าง ๆ เพื่อร่วมประกอบพิธี การให้ความสำคัญกับพระปาติโมกข์ ความเคร่งครัดให้พระสงฆ์ทำสังฆอุโบสถ และมีความพร้อมเพรียงในการทำสังฆกรรมยังปรากฏในพระราชประสงค์ผ่านจิตรกรรมฝาผนังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้วาดขึ้นที่วัดปทุมวนาราม

โอวาทปาติโมกข์ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระสงฆ์สาวกจำนวน 1250 รูปที่มาประชุมกันในวันเพ็ญเดือน 3 ว่าด้วยเรื่อง หลักการ อุดมการณ์ และวิธีการ ในการเป็นพระสงฆ์สาวกและการเผยแผ่พระพุทธศาสนายังปรากฏเป็นจารึกภายในพระอุโบสถ วัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บริเวณฝาผนังเหนือกรอบหน้าต่าง ซึ่งเป็นตำแหน่งที่นิยมเขียนภาพเทพชุมนุม เป็นจารึกอักษรขอมภาษาบาลีอยู่ที่ผนังพระอุโบสถ ด้านหน้าพระประธาน (ภาพที่ 5-4) ยุวเรศ วุทธิพรพล นักภาษาโบราณชำนาญการ อ่านถ้อยทอดจารึกมีเนื้อความว่า

“อิธ อริยสาวโก ปญญาวา โหติ อุทยตถคามินิยา

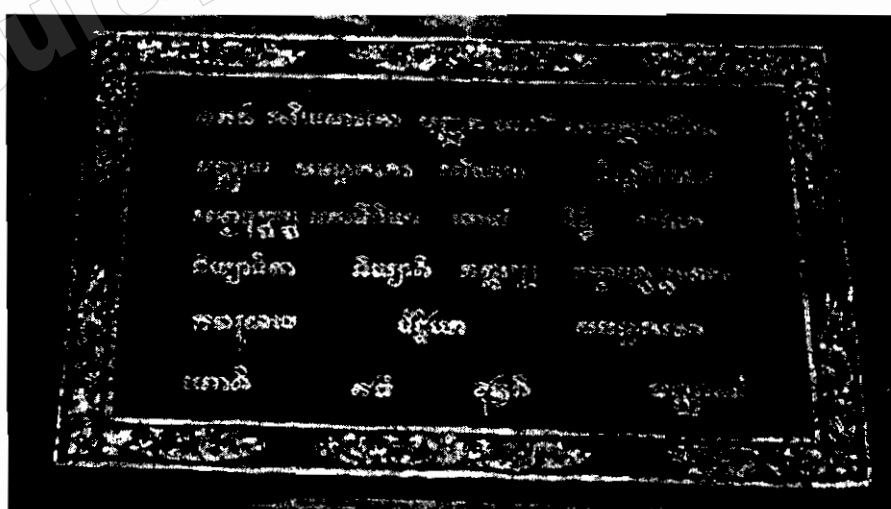
ปญญาเย สมนนาคโต อริยาย นิพเพธิกาย

สมมา ทุกขกฺขยคามินิยา.(ยายํ ทิฏฐิ อริยา)

(นิยยานิกา นิยุยติ ตกฺขรสฺส สมมาทุกขกฺขยาย)

(ตถารูปาย ทิฏฐิยา สมนนาคโต)

(โหติ อิธ วุจฺจติ ปญญา ธนํ)”

ภาพที่ 5-4 จารึกโอวาทปาฏิโมกข์ที่ปาไส อักษรขอม ภาษาบาลี วัดเสนาสนาราม

จ. พระนครศรีอยุธยา

ยุวเรศ วุทธิธรรพให้ความเห็นว่าจารึกนี้เป็นโอวาทปาติโมกข์ ซึ่งมีบางคำที่ต่างไปจากบทสวดที่พระสงฆ์ใช้ (คำในวงเล็บ) (ยุวเรศ วุทธิธรรพ, 2557, 15 มีนาคม, สัมภาษณ์) พัลลวิสิริ เปรมกุลนันท์ให้ความเห็นว่า จารึกนี้ตรงกับโอวาทปาฏิโมกขาที่ปาฐุ บทพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พัลลวิสิริ เปรมกุลนันท์, 2557, 22 มีนาคม, สัมภาษณ์)

แนวทางในการริเริ่มประเพณีการบูชาในวันมาฆบูชาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงปรากฏทั้งในลักษณะของบทสวดมนต์ พิธีกรรมทางศาสนา และงานศิลปกรรมภายในวัดที่พระองค์ทรงสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์เป็นการถ่ายทอดความรู้ทั้งที่เป็นตัวหนังสือ และการให้พระสงฆ์แสดงธรรมเทศนาแก่ประชาชนด้วยวิธีมุขปาฐะทางหนึ่ง แต่เป็นการถ่ายทอดที่ถูกต้องและตรงตามพระไตรปิฎกและตามที่พระองค์มีพระราชประสงค์

ประเพณีการทอดผ้าป่าวิเศษ

การทอดผ้าป่าวิเศษเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในราชสำนัก เป็นการจัดเรือผ้าป่าหลวง เรียกว่าผ้าป่าบรรดาศักดิ์ที่จะพระราชทานแด่พระราชอาคันตุกะ เช่น การทอดผ้าป่าวิเศษ หรือผ้าป่าบรรดาศักดิ์ที่วัดปทุมวนาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดผ้าป่าวิเศษเป็นประจำ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ถึงการทอดผ้าป่าวิเศษไว้ว่า

“อนึ่ง การทอดผ้าป่าวิเศษซึ่งเป็นของหลวง แต่ก่อนเคยมีมาบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผ้าป่าวัดปทุมติด ๆ กันไปหลายปี ฟังมาขาดตอนในปลายแผ่นดิน ในการผ้าป่านั้นเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือกระบวนอย่างพระราชทานพระภิกษุ เวลายุบพระสงฆ์สวดพระพุทธรูปในพระอุโบสถ มีเรือกระจัดผ้าป่าจอดเรียงรายอยู่ในน้ำ พระอุโบสถมีเครื่องประโคม พิณพาทย์และการเล่นคือเพลงและลาวขับแพน เป็นต้น เล่นในเรือเวลาสวดมนต์จบ ประทับแรมที่พระที่นั่งแก้วที่ริมสระนั้นคืนหนึ่ง เวลารุ่งเช้าพระสงฆ์รับบิณฑบาตเรือในสระ 30 รูป เวลาเพลรับพระราชทานฉันแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552, หน้า 23-24)

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงนิพนธ์โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส มีบทที่กล่าวถึงเรื่องเรือทอดผ้าป่า ไว้ว่า(สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2509, หน้า 79)

"ครั้นเสร็จเสด็จขึ้น	ราชฐาน
กลองแขกรวด่านขาน	ปี่ห่อ
เรียกกลุ่ypี่เปิดดาน	โห่แหบ
ออกส่ายปี่ตอดจ้อ	ส่งแล้วลุดโคม
เรือผ้าป่าทอดท่นทั้ง	ล้อมวง
โคมลุดสัญญาณ	เสร็จแล้ว
ต่างเลิกต่างคืนคง	ที่สถิต ตนเฮย
เดือนล่องนภาแผ้ว	ผ่องพันมัวอม
ดาตาศกลาดเกลื่อน	เรือดู
อิงลั่นสนั่นหู	ไม่น้อย
แขกเบียดเสียดเกรียวกรู	ชิงช้อง ขึ้นแฮ
แม้จักนับกว่าร้อย	ยัดท้าย เป็นพวง
บ้างเล่นเคียงแข่งคล้าย	พายพนัน
ชิงชนะสรวลสันต์	ให้ร้อง
บ้างเถียงทะเลาะกัน	ชิงเอะ อะเอย
สนุกินสนั่นมีก้อง	ฟากโพ้นโยนยาว"

แม้ว่าจะเป็นพระราชพิธีเมื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าเฝ้าใกล้ชิด หรือร่วมในงานพิธีนั้น ๆ โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสจึงบรรยายบรรยายกาศความโกลาหล ความสนุกสนานของชาวบ้านที่ต่างพายเรือมาร่วมทำบุญทอดผ้าป่า

ประเพณีการทอดกฐิน

ประเพณีทอดกฐิน เป็นประเพณีการถวายผ้าไตรในช่วงเวลาภายหลังจากที่พระสงฆ์ออกพรรษาแล้ว ทั้งที่เป็นการทอดผ้ากฐินและกฐินหลวงซึ่งหมายถึงกฐินที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินโดยไม่ได้กำหนดเฉพาะแต่พระอารามหลวงแล้วจึงเรียกว่า กฐินหลวง (มนตรี เทียมสิงห์, 2436, หน้า 7)

โดยมากพระอารามหลวงหรือวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างจะได้รับพระราชทานกฐิน ดังเช่น การทอดผ้าพระกฐินที่วัดพุทธรามเกิดขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2400 ซึ่งเป็นปีแรกของการสร้างวัด ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ปี พ.ศ. 2400 ความว่า

"วัน 4¹ 11 ค่ำ ปีมะเส็งนพศกเพลเข้า 7 โมงเสด็จเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ทรงทอดพระกฐินวัดพุทธรามวัน มีลคองค่างใน มีพระบรมราชโองการให้ลงพระราชอาญา

นายพิจิตร นายเจ้าเรศลงโชคนละ 10 ที่ ผนตงเสดจ้กลับ" (หอสมุดแห่งชาติ จดหมาย
เหตุการณ์ที่ 4, จ.ศ.1219, เลขที่ 12 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ประเพณีลอยพระประทีป

ประเพณีลอยพระประทีป เป็นพระราชพิธี ที่พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์และ
ข้าราชการจะลอยพระประทีป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการทอดผ้าป่า
หลวงในพระราชพิธีลอยพระประทีปเป็นประจำทุกปี ต่างจากในรัชกาลอื่นที่เว้นบ้างไม่สม่ำเสมอ
ประเพณีลอยกระทง หรือลอยพระประทีป ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ว่า

"ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครทรงพระราชดำริว่า เจ้านายฝ่ายในเกณฑ์ทำกระทงใหญ่มา
แต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คิดตั้งค่าลงทุนค่าเลี้ยงคนแจกจ่าย
ก็อยู่ใน 30 ตำลึงบ้าง 2 ชั่งบ้าง แล้วก็ถูกเกณฑ์ไปซื้อยาสูบ แล้วยอดดอกไม้ด้วย
ผลประโยชน์ได้น้อย โปรดให้ยกกระทงลอยเสีย ให้ขอแรงพระวงศานุวงศ์ต่างกรม
ข้าราชการข้างหน้าทำเป็นเรือกระทงยาว 3 วาบ้าง 4 วาบ้างถวาย ผู้ที่กะเกณฑ์นั้นก็ได้
คิดว่าการจะมากเหลือเพื่อ เกณฑ์ไปทุกหมู่ทุกกรม จนกระทั่งเจ้ากรม ปลัดกรม ไพร
หลวงก็ถูกเกณฑ์

ครั้นถึงเดือน 11 เดือน 12 แล้วก็ให้ปักเทียนตงแต่งมาส่งต่อฝัฟายให้ถวายลำทรงจุด
ถึงเวลาจุดดอกไม้แล้วกระทงก็ไม่หมด รับสั่งให้ฝัฟายช่วยกันจุดลอยลงไป ครั้นลอยไป
ถึงเรือท้ายน่านนอกเรือล้อมวงแล้ว พวกเจ้าของก็เข้าแย่งชิงกันรับเรือ จึงเกิดวิวาทพุ่ม
เถียงกันว่า เรือของตัว ที่เรือล่มหายไปก็มี ครึ่งถึงปีไม่มีเรือจะส่งต้องเสียเงินแก่ผู้รับบ้าง
เรือมากเกินไปก็โปรดให้แบ่งส่งขึ้นไปในพระบวรราชวังบ้าง แต่ก่อนทูลหยอกรายคบ
ล้อมวงหน้าพระตำหนักน้ำก็ไม่มี สมเด็จพระยาองค์ใหญ่จึงคิดให้มีขึ้นตั้งแต่นั้นมาก็
เป็นธรรมเนียมรายคบในน้ำมาจนทุกวันนี้ แล้วโปรดให้ทำฉัตรเทียนราวเทียนปักในเรือ
กิ่งเรือไชย ให้ฝัฟายเหขึ้นล่องที่หน้าพระตำหนักน้ำเวลาลอยพระประทีป 3 วัน ลงที่ก็
โปรดให้เกล้าแก่เจ้าโขนเก่า ๆ ลงฟายเหบ้าง" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 80)

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส กล่าวถึงการลอยกระทงของประชาชน (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหา
มลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2509, หน้า 82) ไว้ว่า

“ชาวแพชาวบ้านเหล่า	ชาวชน
ต่างก็ทำตามจน	เล็กน้อย
เรือหยวกดอกอุบล	บานเบิก ลอยเฮย
จิบพลับพลึงจ้อย จ้อย	รูปน้อยหนึ่งเทียน

สามวันเอิกเกริกทั้ง	กรุงศรี
เป็นที่ปริ่มเปรมปรีดิ์	แซ่ซ้อง
ตามครวญดูปี	รู้ทั่ว กันพอ
นึกกระหิมคอยจ้อง	คำแล้วดูกะทง"

ในวันลอยพระประทีปเป็นวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 เป็นวันที่พระสงฆ์จะร่วมกันทำสังฆอุโบสถซึ่งเป็นกิจสำคัญของพระสงฆ์เช่นเดียวกับในทุกวันธรรมสวนะที่พระสงฆ์จะต้องมีวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ทั้งในการสวดมนต์และเทศนาแก่ประชาชน เป็นแบบแผนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำชับให้พระสงฆ์ปฏิบัติโดยเน้นที่วัดในคณะธรรมยุติกาเพื่อเป็นแบบอย่าง

การปรับตัวของพระสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตื่นตัวของพระสงฆ์ในการที่จะประพฤติปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามพระวินัยมีมากยิ่งขึ้น สืบเนื่องมาจากเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณเถระ ก่อเกิดคณะธรรมยุติกามีหลักสำคัญในการรักษาพระวินัยให้พระสงฆ์เป็นผู้มีความบริสุทธิ์ มีวัตรปฏิบัติที่ถูกต้องเพื่อสร้างแบบแผนให้พระสงฆ์ที่มีความเลื่อมใสได้ปฏิบัติตาม ต่อมาเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติแล้วทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในวินัยมากยิ่งขึ้น และทรงวางแนวทางให้พระสงฆ์มีความรู้ในพระคัมภีร์ มีความเข้าใจภาษาบาลีเพื่ออ่านเขียนและสามารถเทศนาตามพระธรรมในพระไตรปิฎกแก่ชาวบ้านได้อย่างถูกต้อง

ความเคร่งครัดต่อการทำอุโบสถกรรม

ความสงบเรียบร้อยของสังคมไทย เชื่อมโยงกับความเป็นระเบียบเคร่งครัดในพระวินัยของพระสงฆ์ เนื่องจากความใกล้ชิดในวิถีชีวิตของคนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ เมื่อฆราวาสเข้ามาบวชแล้วก็ต้องเข้าสู่ความเป็นระเบียบในวัตรปฏิบัติ หากเกิดการย่อหย่อนต่อพระธรรมวินัยแล้ว การเข้ามาบวชของฆราวาสจะสร้างความเสื่อมเสีย

การพยายามควบคุมกฎระเบียบต่าง ๆ ให้พระสงฆ์ไม่ละเมิดวัตรปฏิบัติจนถึงขั้นปาราชิกมีมาตลอดตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาความเข้มงวดเริ่มมีมากยิ่งขึ้นเมื่อพระวชิรญาณภิกขุมีความแตกฉานในพระธรรมวินัย ก่อเกิดคณะธรรมยุติกาสืบ วัตรปฏิบัติที่พระวชิรญาณภิกขุทรงมีความสนพระทัยอย่างยิ่งคือการทำสังฆอุโบสถ ดังจะพบว่า ในประกาศต่าง ๆ หากพระองค์ทรงยกเรื่องการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์เป็นวินัยให้พระสงฆ์พึงปฏิบัติ พระองค์จะทรงยกตัวอย่างการทำอุโบสถกรรมไว้ด้วยเสมอ ซึ่งความสนพระทัยในการทำ

สังฆอุโบสถนี้ สอดคล้องกับการที่พระองค์ทรงริเริ่มวิธีการคำนวณปักขคณนาเพื่อให้พระสงฆ์สามารถทราบวันทางจันทรคติสำหรับลงอุโบสถในวันขึ้น 14 ค่ำ 15 ค่ำของทุกเดือนได้อย่างถูกต้องตามพระวินัย

ซึ่งความรู้ในเรื่องวันทางจันทรคติยังส่งเสริมให้การบูชาวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชาที่ปรากฏการบูชาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากนี้ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความศรัทธาในพระพุทธศาสนา เช่น ประเพณีลอยกระทง หรือลอยประทีป ซึ่งเป็นประเพณีที่แสดงออกถึงพุทธบูชาในวันเพ็ญ เดือน 12 การบูชาพระพุทธศาสนาที่อยู่ในประเพณีนั้น ได้สะท้อนความปรารถนาในการที่จะสืบอายุพระพุทธศาสนาเอาไว้

ความปรารถนาในการที่จะสืบอายุพระพุทธศาสนา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีประกาศให้พระราชอาคันนะ พระเถระผู้ใหญ่ ช่วยตรวจตราและชำระให้พระสงฆ์มีความแตกฉานในพระคัมภีร์ไม่เป็นการบิดเบือนจนสร้างความเข้าใจผิดในหมู่ประชาชน ไม่เพียงเท่านั้นสิ่งที่พระองค์ทรงใช้ยังเป็นจิตรกรรมฝาผนัง ยังเขียนขึ้นเพื่อตักเตือนพระสงฆ์ให้สำรวมและปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด ร่วมกับการมีบทบาทหน้าที่ในการนำประชาชนร่วมกันในพิธีบำเพ็ญกุศลในประเพณีทางพระพุทธศาสนา

การเคร่งครัดในพระธรรมวินัยเป็นไปเพื่อรักษาความบริสุทธิ์ศีลของพระสงฆ์ซึ่งส่งผลต่อการทำสังฆกรรม เพราะสังฆกรรมเป็นกิจของหมู่สงฆ์ข้อสำคัญที่ประชุมร่วมกันประกอบด้วยองค์ประกอบและกระบวนการต่าง ๆ ที่จะต้องมีความถูกต้องตามพระวินัย สังฆกรรมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปกครองหมู่สงฆ์ สังฆกรรมที่กระทำอยู่เป็นประจำได้แก่ สังฆอุโบสถ และสังฆกรรมที่กระทำตามโอกาส เช่น การอุปสมบท การสวดอัฏฏกกรรม (การสวดคัมภีร์พระสงฆ์ที่ต้องอาบัติให้กลับเข้าหมู่สงฆ์)

การทำสังฆกรรมที่ต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัดแม้ว่าในช่วงเวลานั้นจะมีผู้คิดว่า สิกขาบทเป็นเครื่องตรวจสอบความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์เป็นเรื่องยากก็ตาม เช่น บาทหลวงปาลเลอกซ์ให้ความเห็นไว้ว่า "วินัยที่ปรากฏในพระคัมภีร์ปาติโมกข์นั้นเข้มงวดกวดขัน และละเอียดถี่ถ้วนมากจนยากแก่พระที่จะถือปฏิบัติตามโดยครบถ้วนด้วยความซื่อสัตย์ได้" (ปาลเลอกซ์, 2552, หน้า 485-486)

บทบาทของสังฆกรรมที่ใช้เป็นหลักในการปกครองคณะสงฆ์ปรากฏมาตั้งแต่แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณภิกขุ โดยพระองค์ทรงผนวชเข้าหรือทัพพีกรรม เพื่อเป็นการผนวชจนกว่าจะปราศจากความสงสัยในความถูกต้องและความบริสุทธิ์ในทุกกระบวนการวิธีของการผนวช

พระธรรมรัชชมนี (ประยูร สนฺตงฺกูโร) วัดเทพศิรินทราวาสกล่าวถึงเรื่องทัฬหีกรรมของ พระวชิรญาณภิกขุ ไว้ว่า

“การที่ผนวชหลายครั้งนั้นเพราะทรงต้องการการบวชที่ถูกต้องแท้จริงโดยปราศจากความสงสัยในสมบัติ 5 คือ สีมา, บริส (คณะสงฆ์), อนุสาวนา, กรรมวาจาและบุคคล สมบัติตามพุทธบัญญัติ ซึ่งจะกล่าวไปแล้วก็ไม่ใช่แบบมอญแต่เป็นแบบพุทธบัญญัติ จาริตบางอย่างของพระสงฆ์มอญที่ไม่เกี่ยวกับพุทธบัญญัติพระองค์ก็ไม่ทรงรับ” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 172)

การผนวชซ้ำหรือการทำทัฬหีกรรมของพระวชิรญาณภิกขุส่งผลให้เกิดแบบแผนการทำสังฆกรรมของคณะธรรมยุติกที่จะต้องอาศัยสมบัติทั้ง 5 ประการนี้เป็นหลัก เพื่อป้องกันการวิบัติ ซึ่งจะส่งผลให้สังฆกรรมนั้นๆ กลายเป็นโมฆะ การคำนึงถึงเหตุอันทำให้เกิดความวิบัติในการทำสังฆกรรมนั้นปรากฏมาก่อนแล้วในทุกรัชกาล ดังที่วินัยวงศ์ศรีเพียร กล่าวถึงมาตรการเพื่อให้พระสงฆ์นำไปปฏิบัติ มีข้อที่กล่าวถึงผู้ที่ปาราชิกแล้วปลอมเข้ามาบวชในสมัยรัชกาลที่ 1 ไว้ว่า

“กฎพระสงฆ์ออกเมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2326 ได้ทรงยกเหตุที่ไฉ่แก้วปาราชิกแล้ว ยังปลอมตนเข้าไปร่วมสังฆกรรมกับสงฆ์อื่นด้วย ทรงโปรดให้ระมัดระวังพระสงฆ์ ซึ่งต้องจุดปาราชิกทั้งสิ้น โดยอย่าให้ปกปิดไว้ ปฏิญาณตัวเป็นสงฆ์สมณะเข้าทำสังฆกรรม อุปสมบทกรรมด้วยคณะสงฆ์ให้เป็นมลทิน” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2544, หน้า 99)

สังฆกรรมที่พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติเป็นประจำคืออุโบสถกรรม สมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัสวิหารกล่าวถึงความสำคัญของอุโบสถกรรมไว้ใน หนังสือแปลทำวัตรพระเช้าเย็น แลแสดงวิธีทำอุโบสถของภิกษุ ไว้ว่า

“ปาติโมกข์นี้ เปนปากเปนประธานอันยิ่งของบุญของกุศลทั้งสิ้นและเปนธรรมเจดีย์ ควรเคารพย่นับถือศึกษาด้วยดี เพราะเปนภาสิตของพระพุทธเจ้าแท้ อนึ่ง ในปาติโมกข์นี้ ข้อใดที่พระองค์ทรงห้ามปรามไว้ไม่ให้ทำก็เว้นเสียไม่ทำ ไม่ล่วงละเมิดบัญชาของพระองค์ไป ประพฤติอย่างนี้ได้ ชื่อว่ายังจาริตศีลให้บริบูรณ์ด้วยดี ข้อใดที่พระองค์ทรงบังคับให้ทำก็ทำตามหมดทุกอย่าง ประพฤติอย่างนี้ได้ชื่อว่ายังจาริตศีลให้บริบูรณ์ด้วยดี ผู้ที่มาประพฤติดำเนินจาริตศีลและจาริตศีลให้บริบูรณ์ได้ด้วยดีอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นอันศึกษาด้วยดีในปาติโมกข์นี้ และเปนอันได้สั่งเสพยาได้บำรุงบำเรอพระพุทธเจ้าด้วย เพราะมาประพฤติดำเนินบัญชาของพระองค์บำรุงบำเรอผู้ใดที่จะเป็นบุญเป็นกุศลวิเศษ เลิศยิ่งกว่า บำรุงบำเรอพระพุทธเจ้านั้นไม่มีแล้ว เพราะพระองค์มีอาสวะกิเลสสิ้นแล้ว เปนผู้บริสุทธิ

ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าสรรพสัตว์หมดทั้งสิ้น เหตุนั้น เราทั้งหลายที่ปฏิญาณว่าเป็น
ภิกษุแล้ว พึงศึกษาปฏิบัติโดยเคารพด้วยดีในปาติโมกข์นี้เถิด จะได้ไม่เสียที่เกิด
เป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนานี้ ฯ” (วัดบวรนิเวศวิหาร, 2537, หน้า 212 ตัวสะกด
การันต์ตามต้นฉบับ)

อุโบสถกรรมจึงเป็นกิจสำคัญที่พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติแม้ว่ามีเพียงรูปเดียวเพื่อป้องกัน
การอาบัติทุกกฏอันเกิดเนื่องจากการละเลยการทำอุโบสถกรรม พระสงฆ์รูปเดียวที่ทำอุโบสถกรรม
เรียกว่า อธิษฐานอุโบสถหรือบุคคลอุโบสถ พระสงฆ์ 2 รูป และ 3 รูปที่ทำอุโบสถกรรม เรียกว่า
ปริสุทธอุโบสถหรือคณะอุโบสถ และพระสงฆ์ 4 รูปขึ้นไปทำอุโบสถกรรม เรียกว่า สังฆอุโบสถ

แม้ว่าความตื่นตัวของพระสงฆ์จะมีมากขึ้น มีจำนวนพระสงฆ์ที่เข้ามาบวชในคณะธรรม
ยุติกาเพิ่มขึ้น และมีวัตรปฏิบัติที่ต้องการให้พระสงฆ์รักษาความบริสุทธิ์เป็นแบบแผนสำคัญ แต่
ปัญหาความหมองมัวในสังคมพระสงฆ์ยังคงปรากฏ ดังที่ประกาศในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการ
เอาผิดผู้ที่เข้ามาบวชแล้วกระทำผิดวินัยขั้นปาราชิก ตลอดจนการละเลยการทำสังฆกรรมอย่าง
อุโบสถกรรมของพระสงฆ์ซึ่งถือว่าเป็นความผิดต้องอาบัติทุกกฏ การละเลยในการทำอุโบสถกรรม
สันนิษฐานว่ามีสาเหตุมาจากการที่พระสงฆ์ยังขาดความรู้ในภาษาบาลี ขาดความเคร่งครัดต่อ
พระวินัยจนละเลยต่อการประกอบสังฆกิจที่จะต้องปฏิบัติเป็นประจำทุกกึ่งเดือน

พระมหาฉัตรชัย กล่าวถึงความสำคัญของพระวินัยไว้ว่า

“พระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ก็เพื่อทรงวางระเบียบชีวิตและระบบสังคมใน
หมู่พระสงฆ์ได้เดินตาม เพราะสารัตถะหรือเจตนารมณ์ของพระวินัยที่แท้จริงก็คือ เพื่อ
การดำเนินชีวิตที่มีความสุข เนื้อหาเหล่านี้ปรากฏอยู่ในพระวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรง
บัญญัติไว้ เพราะคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้นเบื้องต้นมีชื่อเรียกอยู่หลายคำ เช่น
พุทธศาสนา ธรรมวินัย นวัคคัสตฤตสุตสัน เป็นต้น ภายหลังถูกเรียกว่า “พระไตรปิฎก”
ด้วยเหตุที่มีการเพิ่มเติมเนื้อหาส่วนพระอภิธรรมเข้าไป” (พระมหาฉัตรชัย มุลสาร,
2552, หน้า 3-4)

อาจกล่าวได้ว่าพระวินัยเป็นเครื่องตัดสินความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์ และความบริสุทธิ์
ของพระสงฆ์นั้นแสดงถึงความเรียบร้อยดังามที่จะส่งผลให้ฝ่ายบ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อยได้
เช่นกัน เนื่องจากความสัมพันธ์ของพระสงฆ์และชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันในระดับของการ
สงเคราะห์และการอนุเคราะห์

ความเคร่งครัดต่อกฎหมายบ้านเมือง

แนวความคิดที่ใช้กฎหมายบ้านเมืองเข้ามาจัดการควบคุมพระสงฆ์นั้นเกิดขึ้นมานานแล้ว เช่น การตรากฎพระสงฆ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 (กฎหมายตราสามดวง)

ชาญณรงค์ บุญหนุน กล่าวถึงสาเหตุของการตรากฎพระสงฆ์ไว้ว่า

"พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตราขึ้นเพื่อฟื้นฟูคณะสงฆ์ และพระพุทธศาสนาในฐานะจิตวิญญาณและหลักธรรมของสังคม ซึ่งความเสื่อมทรามของสังคมโดยรวมเกิดขึ้นนับแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เป็นต้นมา" (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2546, หน้า 15)

หนังสือแสดงกิจจานุกิจ กล่าวถึงการรักษาศิลของชาวบ้านเป็นไปได้อย่าง แต่เป็นสิ่งที่พึงกระทำเพราะชาวพุทธควรเคร่งครัดต่อพระธรรมคำสอน ในขณะที่ชาวบ้านถือ ศีล 5 และพระสงฆ์จะต้องถือศีล 227 ข้อ สำหรับศีล 5 นี้ มีรายละเอียดของชาวบ้านที่ละเลยต่อการรักษาศีล ดังความตอนหนึ่งในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ดังนี้

"ศีลห้านี้แม้ผู้ที่ถือพระพุทธศาสนาทุกวันนี้ ที่รักษาได้แม่นยำก็มีน้อย ในเวรทั้งห้าบางคนก็เว้นได้แต่ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจจาร ปะมาทะฐาน แต่มุสาวาทเว้นไม่ได้ก็มี ปาณาติบาตบางคนเว้นได้แต่ฆ่าสัตว์ใหญ่ ฆ่าสัตว์เล็กน้อยเหลือบยุง เว้นไม่ได้ก็มี อทินนาทาน บางคนก็ไว้ได้แต่เที่ยวลักเที่ยวทำโจรกรรมแต่เบียดบังสับเปลี่ยนของเขาเว้นไม่ได้ก็มี กาเมสุมิจจารเว้นได้แต่ภรรยาเขาส่วนลูกสาวเขาเว้นไม่ได้ก็มี มุสาวาทเว้นได้แต่โทษใหญ่ ดังเป็นพยานเท็จเขากล่าวเท็จอย่างอื่น ๆ ดังเหน่ว่าไม่เห็นได้ยินว่าไม่เห็นได้ยิน เหล่านี้สำคัญว่าโทษน้อยเว้นไม่ได้ก็มี ปะมาทะฐาน เลือกคนก็เว้นได้เคร่งครัดจนเกินไปจนยาเจือสุราไม่รับประทานก็มี เลือกคนดีเว้นได้ภอสมควร ซึ่งเว้นเวรทั้งห้าไม่ได้เป็นผู้ไม่มีศีลนี้จะโทษเพราะพุทธศาสนาเป็นของดุร้าย มาห้ามของที่บุคคลเว้นไม่ได้ทำไม่ได้แลมาห้ามของที่ชอบใจของชนทั้งหลายก็หาไม่ ก็แลจะเป็นโทษเพราะศีลเป็นของดุร้ายรักษาเข้าแล้วให้มีโทษอันตรายต่าง ๆ ก็หาไม่ เป็นโทษเพราะกิเลสของตนเอง ศีลความเว้นจากเวรทั้งห้านี้ เป็นของดีในกาลทั้งปวง ผู้ที่เป็นนักปราชญ์มีปัญญา มาก แต่ก่อนก็ดีเดี๋ยวนี้ก็ดี ต่อไปข้างหน้าก็ดี ก็คงจะสรรเสริญศีล ความเว้นเวรห้าข้อนี้บัดนี้จะกล่าวด้วยเวรห้า ที่เขาถือกันว่าเป็นบาปบ้างไม่เป็นบาปบ้าง มีอยู่ในประเทศต่างๆ ตามที่ได้ยินได้ฟังมา (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2545, หน้า 150-151 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ความเสื่อมของสังคมในต้นกรุงรัตนโกสินทร์คือความอดอยาก ความไร้ระเบียบทำให้สังคมในเวลานั้นอยู่ในสภาพล้าจล เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงเร่งสร้างให้สังคมเกิดความสงบด้วยการฟื้นฟูทางโลกและทางธรรม (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2544, หน้า 82 อ้างถึงในชาญณรงค์ บุญหนุน, 2546, หน้า 15)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงออกประกาศเรื่องให้ภิกษุสามเณรตั้งอยู่ในศีลสังวร ซึ่งเอกสารฉบับนี้ ปรากฏชื่อที่หน้าแรกของสมุดไทยดำคือ "ต้นประกาศพระภิกษุสามเณรเรื่องประชุมเป็นการใหญ่ จ.ศ. 1221" มีสาระสำคัญในการที่จะชำระพระสงฆ์ที่แอบอิงเข้ามาอาศัยพระพุทธศาสนาหาประโยชน์อย่างฉวยวาส ขาดความสำรวมอย่างพระสงฆ์ ดังนี้

"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลทรงสมมติเทพยพงษ์วงชาติสวกรกระษัตริย์ วรขัตติยราชนิทโรดมจตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมมิกมหาราชาราชราชบรมนารถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ตรัสรอง ในการจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

ให้รุ่งเรืองไปในกาลภายหน้า จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสรุสังหนาท ให้ประกาศแก่พระสงฆ์ ราชาคณะ ถานานุกรม ปเรียญ เจ้าอธิการ ฝ่ายคามวาสีอรัญญวาสีทั้ง ใน นอก กรุง ผู้สำเร็จราชการเมืองแลกรมการในหัวเมือง เอก โท ตริ จัตวา ปากได้ฝ่ายเหนือให้ทราบทั่วกันว่า การในพระศาสนา คือพระภิกษุสงฆ์ประติบัติในพระวินัยคิกขาบท รักษาพระจิตปฏิพัทธศีลแลจำเริญ สมณะ วิปัสณา ทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น แลการที่ประฏิบัติทั้งนี้ พระสงฆ์บางพวกก็ประพฤติตามโบราณคติ ท่านผู้เป็นครู อุปัชฌายอาจารย์แต่ก่อนสั่งสอนให้ศึกษาสืบ ๆ มา พระสงฆ์บางพวกได้เห็นพระบาฬีในคำภีร์พระวินัย

ดำริห์ตรัสรองเห็นถ่องแท้แนใจ แล้วประพฤติไปตามตนเห็น ไปด้วยสำคัญว่าอย่างนั้นเป็นการอย่างโบราณดั้งเดิม แลการนั้นผู้ซึ่งไม่ได้รู้ด้วยเห็นด้วยก็เรียกว่าเป็นการอุตริขึ้น แลนับที่ผูกเพียงแท้ในพระบาฬีคำภีร์พระวินัยคิกขาบท นั้นจะให้ท่านทั้งปวงรู้เห็นแลเชื่อต้องกันพร้อมเหมือนกันนั้นก็เป็นอันยาก พระสงฆ์สองพวกนี้จะประพฤติปฏิบัติแปลกต่างกันบ้างในอธิสมจาริกวัตร เป็นต้นว่าพินทุธิฐานบริโภคนิมนม่งหม่นสง จีวรหย่างมอญหย่างไทยหย่างไรในหลวงก็ไม่ทรงห้ามตามแต่ใจของพระสงฆ์จะประพฤติ เพราะเป็นการประพฤติดี ไม่เป็นการทุจริตไม่ติดไปด้วยการบาปหยาบช้า

ไม่เกี่ยวข้องกับการแผ่นดิน แต่อย่าให้พระสงฆ์ราชาคณะ ถานานุกรม ปรีชญ เจ้าอธิการ อนุจรแลฆราวาสที่มียศบันดาศักดิ์ ไม่มียศบันดาศักดิ์

ผู้สำเร็จราชการเมืองแลกรมการที่นับถือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นครูอาจารย์แลพวกของตัวข่มขี่ปรับโทษว่าเป็นผิดลงทัณฑ์กรรม แลติเตียนนิทานว่ากล่าวเสียดสีกระทบกระทั่งแก่พระสงฆ์พวกอื่น ที่ประพฤติ แปลกต่างกันบ้างเล็กน้อยดังนี้ ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดสิ่งหนึ่งเลย ถ้าแลประชุมกันมากเป็นการใหญ่ ฝ่ายสมณฤทธาวาสเป็นการแปลกประหลาด ณ เมืองใด ก็ให้ผู้สำเร็จราชการเมืองและกรมการเมืองนั้นบอกมา ให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา

ในการแผ่นดินบ้าง ๆ ไม่เกี่ยวข้องในการแผ่นดิน จเป็นความดีฤทัยประการใด จะได้โปรดเกล้า โปรดกระหม่อมให้ชำระ ที่ไม่ควรจะชำระก็จะไม่ชำระ ด้วยทรงรังเกียจว่าจะเหมือนเรื่องความผู้วิเศษเกิดขึ้นที่เมืองประจันตคีรีเขตร ผู้วิเศษคนนั้นคิดทำการโกหกเพื่อลงกรมการและราษฎร ที่ไม่มีปัญญาให้ลุ่มหลงเลื่อมใส แล้วตั้งช่องประชุมชายหญิงชาวเมืองนั้น ชักชวนหญิงให้ถวายเมถุนธรรมแก่ตัว

ทำเล่ห์กลให้เกี่ยวข้องในการแผ่นดิน จึงทรงรังเกียจในพระราชหฤทัยดังนี้ ถ้าประชุมกันเป็นการใหญ่ฝ่ายสมณฤทธาวาสในหัวเมืองใด ก็ให้ผู้สำเร็จราชการเมืองและกรมการบอกมาให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบได้ฝ่ายของฤดีพระบาทดังกล่าวมาแล้วนั้น ข้อหนึ่งพระสงฆ์ในพระอารามใดขัดสนด้วยบิณฑบาตจึงทำเวรกรรมเป็นหมอยารักษาโรคป่วยไข้ แต่ตระกูลที่มียศบันดาศักดิ์และราษฎร ฤ ๆ ทำการต่างๆ แต่ภอได้ทรัพย์มูลค่าจตุปัจจัยทั้งสี่เลี้ยงชีวิต

ในหลวงก็ไม่ทรงห้าม เว้นเสียจากการที่ประพฤติทุจริต เป็นการบาปพยายามทำให้เกี่ยวข้องในการแผ่นดิน คือ ภิกษุประพฤติเป็นพาลคบเพื่อนทำอนาจารการลามก สู้บ่ฝืน กัญชา เสพสุราบ้าหรั่งกีนน้ำตานเมาเล่าอะกินเข้าคำ เทียวตีชิงวิ่งราว ไม่มีหิริโอตตปัสสะและเป็นนักเลงเที่ยวกลางคืนถือเครื่องศาสตราวุธปืนเล็กหอกดาบขวานเล็ก มีตมอมมีตกรายมีตกะหลาปากล้องใหญ่กระบองสั้น ยาว มีเหลี่ยมแลไม่มีเหลี่ยม เทียวลอบยิงแทงฟันตีกันกับเพื่อนสมณฤทธาคฤหัสถ์ใน นอกพระอาราม

แลเป็นนักเลงเล่นการพนันชนนิกเขาชนไก่ วิ่งวัว ควาย เล่นโป้วหอยกำดัดเล่นปลา กัด ตัดทุเรียน โภกสีละหม่มผ้าขาวม้าศรีขาวชมพู แลเที่ยวดูงานมหรสพเบียดเสียดแทรกผู้หญิง และนั่งพูดกับผู้หญิงในที่ลับสองต่อสอง ล้อเล่นเมถุนธรรมกับด้วยบุรุษ สตรี จนถึงชำเรา แลลงเรือแจวเรือพายไปกับผู้หญิงขึ้นล่องแข่งเรือเล่นทุ่ง เล่นกรู้นชักพระ

เที่ยวดูเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนแห่พยุหยาตรา ทำองอาจไม่หลีกหลบ แฉว พายเรือแลเดินผ่านกระบวน ทำให้เสื่อมพระราชศัทธา

แลพระเกียรติยศในหลวง แต่บัดต่างประเทศที่ไม่นับถือพระพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ในพระมหานครนี้ ได้เห็นพระสงฆ์ประพฤตินาจารอย่างนี้ก็จะติเตียนนินทาได้ว่าคนไทยชาวสยามนี้ เคารพนับถือผู้ที่ไม่สำรวมกายไม่ประวัติ ให้เป็นที่เสื่อมเสียของผู้เคารพนับถือดังนี้ จะว่างามดีว่าประเสริฐอย่างไรภิกษุผู้ประพฤตินาจาร เปนให้เกี่ยวข้องการแผ่นดินดังนี้ ในหลวงจะต้องทรงชำระแล พระสงฆ์ทำการสวนไร่นาตัดไม้ทำเรือตัดไม้ไผ่ตัดไม้ขอนสักตัดตัดเสาชาย

แลล่องแพไม้ขอนสัก เส่า ฝั รวก ขาย ล่องเรือฉลอม เป็ก แลเรือแป๊ะ กและ แลเรือไร ๆ ใหญ่เล็ก บรรทุกเข้าแลสินค้าต่าง ๆ มาขายแลขายลงเรือกำปั่นสำเภาปากได้ ด้วยกำลังตัวฤาเข้าส่วนกับขรวาศ เปนสูงกะฆาฏขาดจากอาการสมภารภาสีที่เป็นพระราชทรัพย์ของหลวงแลทรัพย์ของราษฎร แลประกอบการดังขรวาศ ไถทาสทำกรรมกรรมใส่ชื่อตัวเกบเอากระยาตอกเบี้ยแก่ผู้มากู้มาขาย ตัว บุตร ภรรยา แล ญาติ พี่น้อง ทาส ขเลย ฤาพวกของตัวผูกดอกเบี้ยแลรับจ่านำทำ ตึก เรือน โรงร้านเรือแพขายแซให้เช่า เกบเอาค่าเช่าฤาเข้าส่วนกับขรวาศ

ปราศจากกลายเปนมิชฉาซีฟไม่ชอบในสมณกิจ แลพระสงฆ์อดความรู้เป็นผู้วิเศษทำเวทย์มนตร์คาถาเสกน้ำ รด ประ ผู้เมียดบันดาศักดิ์แลราษฎร ผู้ดี โพร ให้เกี่ยวข้องการแผ่นดินทั้งนี้ ในหลวงจะต้องทรงชำระ ข้อหนึ่งการที่จะว่ากล่าว ชมเชิ์แลยกย่องทั้งสองนี้ เปนการสมเดจ์พระเจ้าแผ่นดิน ด้วยว่าพระวิไนยศึกษาทเปนที่ดำรงพระพุทธศาสนาให้ถาวร สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินได้เปน ผู้ทะนุบำรุงให้รุ่งเรืองไปในกาลภายหน้า

เพราะฉะนั้นผู้ที่ทำพระพุทธศาสนาให้มั่งหมองจึงต้องทรงชำระ ฝ่ายสมณะผู้ประพฤติชอบ ประกอบการปฏิบัติในพระวิไนยศึกษาท ก็ทรงสงเคราะห์ยกย่องโดยสมควรแก่คุณวิเศษ มาก น้อย เพราะฉะนั้น พระราชาคณะ ถานานุกรม แล ปเรียนุเจ้าอธิการ อนุจร ฝ่ายคามวาสีอรัญญวาสี ใน นอก กรุงทั้งปวง จงประพฤติโดยชอบ ประกอบด้วยศีลสังวรอุสาหศึกษาสอนศิษยานุศิษ ในข้อพระวิไนยศึกษาท แล ให้เล่าเรียน คันถุระ วิปัสณาธุระตามสมณะกิจ จึงจะสมควรเปนสมณะสักยบุตรสมมติสงฆ์อันประเสริฐในพระพุทธศาสนา

เปนที่ระมัดการบูชาการเนื่อนานุญของเทวดามนุษยบุรุษสัตว์ที่เป็นสัมมาทิฐิให้พระสงฆ์ทั้งปวงจงมีความปรารถนาแลพยายาม จิตระแลปัญญาพิจารณาในวิไนยศึกษา

บทให้เหนพร้อมกัน เมื่อเหนผิดชอบประการใด ก็ให้ไต่ถามปรึกษากันโดยบาฬีแลอรรฐกะถาอาจารย์วาท คือถ้อยคำของอาจารย์สั่งสอนสืบ ๆ มา กับอรรถะโนมัตปัญญาของตัว สอบสวนให้ถูกต้องกันเหนสมควรแล้วจงอนุโมทนาสาธุแก่กัน ถ้าไม่ชอบใจจงตั้งจิตรกรเปนอุเบกษาเพิกเฉยไว้

อย่าได้มีจิตเป็นจันทาคติ โทษาคติ ภัยาคติ โมหาคติแก่กัน จงเหนแต่พระเดชพระคุณในหลวงที่ทรงบริจาคพระราชทรัพย์นับมิได้ ออกประวัติดด้วยตตูปัจฉัยทั้งสี่ โดยสมควรแก่คุณานุรูปอันมีคุณวิเศษมากน้อย ได้ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองไปในการกาลภายหน้า ประกาศมา ณ วัน คำ ปีมแมเอกศก 1221 เป็นวันที่ ในราชกาลปัจจุบันนี้ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ.1221, เลขที่ 30 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

คำประกาศฉบับนี้ได้อธิบายถึงความผิดประเภทต่าง ๆ ซึ่งเป็นอาบัติทั้งสิ้นในการอาบัติของพระสงฆ์เกิดขึ้นแล้ว จะต้องแสดงตนต่อต่อหมู่สงฆ์ในวันปาติโมกข์ การทำสังฆอุโบสถกรรมจึงเป็นกิจสำคัญในการที่จะชำระให้สถาบันสงฆ์คงไว้ซึ่งความบริสุทธิ์

การควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ด้วยพระวินัยและกฎหมาย เป็นวิธีการทั้งทางพุทธจักรและอาณาจักรที่จะต้องใช้ควบคู่ร่วมกัน โดยมีประชาชนและพระเถระร่วมกันสอดส่องแสดงให้เห็นว่าท่ามกลางการสร้างทัศนคติที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนาโดยอาศัยพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดนั้น ประชาชนกลับทำหน้าที่ตรวจสอบพระสงฆ์ไม่ให้ละเมิดทั้งพระวินัยและกฎหมาย เช่นกันซึ่งประชาชนที่มีความรู้ สามารถอ่านหนังสือได้จะเข้าถึงคำประกาศต่าง ๆ ที่ได้รับการตีพิมพ์แล้วนำมาเผยแพร่ต่อได้

ความเคร่งครัดต่อการศึกษา

แนวทางการให้พระสงฆ์ศึกษาพระปริยัติธรรมปรากฏในเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เกี่ยวกับการเล่าเรียนศึกษาของพระสงฆ์ ความว่า

“...ทรงพระราชสัทธาเลื่อมใส หวังพระราชฤไทยจะทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง บำเพ็ญพระราชกุศลให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้ทรงพระราชอุสาหบริจาคพระราชทรัพย์ ทรงประดิษฐานปฏิสังขรพระอารามเปนอันมาก ประดับด้วยอุโบสถาคาระวิหารเสนาสนน้อยใหญ่ ให้ประณีตงดงามดีสมควรเป็นที่อยู่แห่งพระภิกษุสงฆ์สมณบรรพชิตปฏิบัติธรรมกิจ ตามพระธรรมวินัย เมื่อทรงเหนภิกษุสงฆ์รูปใด มีสติปัญญาวิद्याคุณควรจะเป็นพระราชาคณะพระครูถาณานุกรมผู้ใหญ่รักษาหมู่คณะได้ ก็ทรงพระราชทานถาณันดรศักดิ์ ทรงสถาปนาให้เป็นพระราชาคณะพระครูถาณานุกรมผู้ใหญ่ ปกครองหมู่

คณะสงฆ์สามเณรให้ศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ แลปฏิบัติในสิกขาบทน้อยใหญ่ได้ทรงพระราชทานถวายนิจภัตรทุก ๆ เดือน แต่พระราชาคณะ พระครูถาณานุกรม ตามควรแก่คุณสมบัติแห่งท่านนั้น ๆ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1216, เลขที่ 107 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

การศึกษาของพระสงฆ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมุ่งเน้นที่การเรียนและการแปลพระคัมภีร์เป็นหลัก การแปลพระคัมภีร์เพื่อที่จะสามารถเทศนาให้แก่ชาวบ้านที่จะมาฟังเทศน์เป็นประจำ ซึ่งการสอบเลื่อนขั้นแต่ละชั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงพระราชทานถวายเงินตามสมควรทุกเดือน และพระราชทานถวายเงินให้แก่พระสงฆ์ที่อยู่ในพระอารามหลวงทุกเดือนด้วยเพื่อเป็นเงินใช้จ่ายแก่พระสงฆ์ที่อยู่ดูแลและทำนุบำรุงไม่ให้วัดต้องเสื่อมโทรมลงไป ดังปรากฏความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ว่า

“...เมื่อภิกษุสงฆ์สามเณรรูปใดมีสติปัญญาฉลาดเล่าเรียน แปลพระคัมภีร์ได้เป็นที่ปรีयरดี เอก โท ตริ ก็ทรงพระราชทานถวายนิจภัตรตามควรทุกเดือน ให้เป็นกำลังแก่การเล่าเรียนสืบไป แลทรงพระราชทานนิจภัตรราคาสองสลึง แต่พระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระอารามหลวงนั้น ๆ ทั้งสิ้นทุก ๆ เดือน...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1216, เลขที่ 107 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

การศึกษาพระบาลีของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สร้างความเชื่อมั่นในการที่จะสืบอายุพระพุทธศาสนาและเผยแผ่ให้ประชาชน ในลัทธิสมณสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบเสนาบดีพม่า ดังความตอนหนึ่งว่า

“...อนึ่ง เราขอแจ้งความมาให้ท่านเชื่อว่าในกรุงเทพมหานครบัดนี้ พระพุทธศาสนาที่รุ่งเรืองดำรงอยู่ พระเถรานุเถระผู้ทรงพระคุณธรรมครอบครองหมู่คณะสงฆ์สามเณร แลคฤหัสถ์ให้เล่าเรียนพระคัมภีร์ในญาน้อยแลได้ตั้งอยู่ในข้อปฏิบัติบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ก็มีอยู่มากทั้งภายในพระนครภายนอกพระนครแลคัมภีร์พุทธวจนะ คือบาลีอรรถกถาฎีกาทั้งปวงก็มีบริบูรณ์ในกรุงเทพมหานครนี้ เราทั้งหลายคือภิกษุสงฆ์ขออนุโมทนาเจริญเมตตาอวยพรมาถึงท่าน ขอท่านจงมีความสุขเจริญเทอญแลประกอบความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยให้มั่น จงบำเพ็ญการกุศลทานศีลภาวนาสัมมาปฏิบัติเพื่อเป็นอุปนิสัยแก่ทางสุขสวรรคตญาณให้บริบูรณ์ทุกประการเทอญ” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547, หน้า 113)

นอกจากการศึกษาในเรื่องของปริยัติธรรมแล้วในแนวทางปฏิบัติฝึกจิตให้ออกจากกิเลสยังปรากฏในเรื่องของการการออกธุดงค์ซึ่งเป็นกิจของพระสงฆ์อย่างหนึ่งที่จะสมาทานเพื่อเป็น

เครื่องขัดเกลากิเลส ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งยังทรงผนวช วันทนีฯ ส่งสิริ ให้ความเห็นว่า การเสด็จออกอุทงค์ของพระองค์ นำมาซึ่งปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เมื่อครั้งที่เสด็จไปนมัสการปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ ส่งผลให้เป็นที่เลื่องลือถึงความเป็นผู้มีบุญบารมี (วันทนีฯ ส่งสิริ, 2525, หน้า 112) สามารถลำดับเวลาการเสด็จยังมณฑลหัวเมืองต่างๆ และเสด็จอุทงค์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2468, หน้า 1-15) ดังนี้

ปี พ.ศ. 2373 เสด็จไปยังถ้ำประทุนและถ้ำวิมานจักรีที่พระพุทธรบาท สระบุรี

ปี พ.ศ. 2374 เสด็จไปนมัสการพระเจดีย์ใหญ่ในมณฑลนครชัยศรี

ปี พ.ศ. 2376 เสด็จอุทงค์โดยล่องเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังมณฑลอยุธยา ชัยนาท นครสวรรค์ พิษณุโลก อุตรดิตถ์ สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร และอ่างทอง เป็นเวลา 62 วัน

อย่างไรก็ตาม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังปรากฏเรื่องราวความทุกข์ทรมานของฝ่ายสงฆ์อันเนื่องมาจากตัวของพระสงฆ์เองที่มีความประพฤติขัดต่อพระวินัย ไม่ใช่เพราะพระวินัยมีความเข้มงวดเกินไป

ดังนั้น สิกขาบทของพระสงฆ์จึงต้องได้รับการตรวจทานในวันลงอุโบสถ เป็นเครื่องหมายของการคัดกรองและเตือนสติให้ผู้ที่ต้องอาบัติแสดงตน และเข้าสู่อุบายกรรมเพื่อออกจากการอาบัติและกลับมาเป็นผู้บริสุทธิ์อีกครั้ง

การปฏิบัติตนของพระสงฆ์ต่อชาวบ้าน

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์และชาวบ้านมีความใกล้ชิดกันมาก เนื่องจากวัดเป็นศูนย์รวมของชุมชน กิจสำคัญต่าง ๆ จะได้รับการประชุมที่วัด ตลอดจนการขอความร่วมมือจากทางราชการ อาศัยวัดเป็นสื่อการในการเผยแพร่ข่าวสารต่าง ๆ

บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ กล่าวถึงอุปสรรคในการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ให้กับชาวสยามว่ามีสาเหตุมาจาก การส่งเด็กให้ได้รับการอบรมที่วัด โดยได้รับการอบรมสั่งสอนจากพระสงฆ์เป็นเวลาหลายปี ตลอดจนประกาศรัชกาลที่ 4 ยังกล่าวถึงการที่พระสงฆ์คบกับคฤหัสถ์ หรือชาวบ้านจนอาจประพฤติตนไม่เหมาะสมจนกลายเป็นข้อความขึ้นมาได้ เช่น ประกาศว่าด้วยเรื่องภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงเป็นปาราชิก ให้มาลู่กะโตะ จะยกโทษให้ ความตอนหนึ่งกล่าวถึงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของพระสงฆ์ว่า

“...พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการ อนุจร และสามเณรรูป

ใด ๆ ซึ่งรักใคร่ชอบใจสตรีภาพผู้ใดปรารถนาจะหาเตรียมไว้เมื่อสึก ให้ผู้ใดผู้หนึ่งเป็นสื่อไปพูดจาเกี้ยวพาทะโลมสตรีภาพผู้นั้น แลให้หนังสือเพลงยาวกาพย์โคลงแลเจดหมาย

ข้อความที่รักใคร่บอกไปถึงสตรีที่รักใคร่ปรารถนาจะต้องการไว้เป็นภรรยา แลได้พูดจา
กับสตรีในที่ลับที่แจ้ง ในการพูดเกี้ยวทางซู้กัน ตำบลใด ๆ จนถึงเป็นปาราชิก..."

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548, หน้า 31)

ประกาศเรื่องดังกล่าว มีรายละเอียดถึงรูปแบบของความประพฤติของพระสงฆ์ที่ผิด
วินัยหลายประการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรายละเอียดที่แสดงจากความ
ผิดอย่างเขาไปจนถึงขั้นปาราชิกจนต้องสึกจากการเป็นพระ ไม่ว่าจะเป็นพระราชาคณะไปจนถึง
สามเณร ซึ่งในเวลาเดียวกันนี้ (พ.ศ. 2396) พบว่ามีประกาศอีกหลายฉบับที่มีเนื้อความใกล้เคียงกัน เป็นเรื่องของการควบคุมพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดพระธรรมวินัย เช่น ประกาศว่าด้วยเรื่อง
ฟ้องหาปาราชิก ประกาศห้ามไม่ให้ชักสือ แลชวนภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร และประกาศ
ห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้สมคบภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร

เรื่องอนาจารที่เกิดขึ้นกับพระสงฆ์ เกิดขึ้นเมื่อมีคนไปฟ้องร้องต่อกรมพระธรรมการ แล้ว
จึงมีการไต่สวนหาความจริง ซึ่งโดยมากมักเลื่องด้วยการหนีไม่สารภาพความผิดด้วยเพราะกลัว
อาญา ประกาศที่มีอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ต้นรัชกาล มีสาเหตุมาจากการเข้ามาบวชในพระพุทธ
ศาสนาด้วยหวังจะได้รับประโยชน์จากลาภสักการะ ดังความตอนหนึ่งในประกาศเรื่องฟ้องหา
ปาราชิก (พ.ศ. 2396) ว่า

"...ด้วยพระสงฆ์ทุกวันนี้ดูเหมือนจะไม่มีศรัทธาที่จะให้เป็นประโยชน์ชั่วนี้ชั่วหน้า
บวชในพระศาสนาแล้วตั้งใจจะหาแต่ลาภสักการะแล้วกระทำอุลามกต่าง ๆ เป็นต้นว่า ไป
คบหาผู้หญิง พูดจากันในที่ลับแต่สองต่อสองจนถึงชำเรากันดังนี้.." (พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548, หน้า 30)

ประกาศต่าง ๆ ที่มีมาถึงพระสงฆ์ จึงเป็นไปในลักษณะของการห้ามปราม ตลอดจนให้อำนาจของกฎหมายบ้านเมืองในการตรวจสอบผู้กระทำผิด ร่วมกับพระสงฆ์ที่เป็นผู้ใหญ่ในวัด
อย่างเจ้าอธิการเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความเสื่อมเสียต่อหมู่สงฆ์ร่วมพระศาสนาได้

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังห้องภาพต่าง ๆ
ได้แก่ ภาพการเข้าร่วมพิธีกรรมทางศาสนา ในประเพณีวันสำคัญต่าง ๆ เช่น วันมาฆบูชา
วันวิสาขบูชา ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังที่วัดพุทธนารามไม่มีจารึกกล่าวถึงเรื่องนี้ เพียงแต่แสดงภาพ
ของการทำบุญ และถวายเครื่องสักการะ ประดับโคม เป็นประเพณีที่ชาวบ้านจะทำในวันสำคัญใน
พระพุทธศาสนา

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านนอกเหนือจากการร่วมในประเพณี พิธีกรรม งานบุญต่าง ๆ แล้ว ยังพบความสัมพันธ์ในลักษณะของการรับใช้ อย่างการเป็นข้าพระ โยมสงฆ์ หรือเลกวัด เป็นผู้ขายทั้งวัยเด็กและวัยผู้ใหญ่ ที่ทำหน้าที่ช่วยทำงานต่าง ๆ ตามที่พระสงฆ์ต้องการ การแสดงภาพของการเคารพสักการะพระสงฆ์ สะท้อนภาพตามที่ บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ กล่าวถึง คนไทยที่มีต่อพระสงฆ์ในหนังสือเรื่อง เล่าเรื่องกรุงสยาม ว่า "...คนไทยมีความเคารพบูชาพระภิกษุมาก เรียนขนานนามอย่างหยาบ หมอบกราบแม้กระทั่งกลางถนน พร้อมกับพนมมือทว่มหัว..." (ปาลเลอกัวซ์, 2552, หน้า 333)

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภาษาบาลี เรื่อง คาทาสรรเสริญพระธรรมวินัย มีสาระสำคัญที่กล่าวถึงคุณของพระพุทธเจ้าที่ตรัสรู้และเทศนาสั่งสอน พระธรรมวินัย และเน้นย้ำถึงเรื่องความบริสุทธิ์ของพระธรรมคำสั่งสอนที่ควรรักษาเอาไว้

คาทาสรรเสริญพระธรรมวินัยบทที่ 5 กล่าวถึงความเป็นมาของพระธรรมวินัยไว้ว่า

"พุทธานุพุทธุฎเดหิ กุสสุปาทีหิอาทิตโต
สพฺพสํสํสมฺมเดหิ สุตฺตํคิตฺตํสมาสโต

ก็แลพระธรรมวินัยคำสั่งสอนเป็นประธานนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาเจ้าปริณิพพานแล้วไม่ช้า พระเถระเจ้าทั้งหลายผู้พุทธานุพุทธุฎธสาวก ได้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า มีพระมหากัสสปเถระเจ้าเป็นต้น ซึ่งสงฆ์ทั้งปวงสมมตแล้ว ท่านได้พรักพร้อมกันสังคายนารวบรวมเข้าแล้วโดยย่อ แต่กาลครั้งแรกเป็นต้นเดิมนั้น"

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2464, หน้า 13 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

และในบทที่ 12-13 กล่าวถึงพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นเป็นไปเพื่อกระทำความบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ดังนี้

"ปัจจุฉิมาชนตตถาย รุပ္ปํ ธมฺมสาสนํ

เมื่อพระองค์จะทรงตั้งพระธรรมศาสดาคำสั่งสอนที่ชอบไว้เพื่อประโยชน์แก่ประชุมชนที่เกิดภายหลัง ๆ มา ฯ

อทุธา อสํหิรํ กตฺวา สุตฺตํ อนินฺทิตินํ

ฐเปยฺย จิรกาลาย ยถาตุ อญฺญโก

พระองค์ก็จะพึงกระทำให้บริสุทธิ์หมดจด เป็นของจริงของแท้ ไม่เป็นของที่อ้างว่าท่านได้กล่าวมาดังนี้ ๆ เลย ไม่คลอนแคลนเป็นริ้วแรงขาด ๆ วิน ๆ นั้นเลย แล้วตั้งศาสนาคำสั่งสอนไว้ เพื่อให้เป็นไปนาน บริสุทธิ์ดีแล้ว เพราะพระองค์นั้น ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ แก่ประชุมชนเป็นอันมาก" (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,

2464, หน้า 17 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ทรงให้ความเห็นเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์คำถาสรเสริญพระธรรมวินัยไว้ว่า

"แลพระนิพนธ์ 40 คาถานี้ แสดงความเลื่อมใสในพระธรรมวินัยสุดศาสนา ซึ่งเป็นอัครรยยิ่งนัก ยากที่จะมีขึ้นในโลก แต่หากมาอาศัยโมฆบุรุษ เหล่าอามิสทายาท ที่เข้าฟังเสียงชีวิต แลเข้าฟังเพลงแลพวกเข้าหลงมกมาย ก่อสัทธิธรรมปฏิรูปให้เกิดขึ้น ๆ พอกเข้ามาจึงอันตรธานเสื่อมไป ๆ ยากที่ผู้มีปัญญาเกิดภายหลังได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง ได้รู้ แล้วจะตรึกตรองถือเอาแก่นสารได้ แม้เป็นเช่นนั้นแล้ว แต่หากเพราะที่ฟังอันดี อันประเสริฐ นอกจากพระศาสนาคำสั่งสอนของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วไม่เป็นที่ฟังได้จริง มนุษย์ผู้มีปัญญาหาสุประโยชน์แก่นสารใส่ตน ทั้งคุณุสสัถ์ บรรพชิต บุรุษ สัทธิ ควรที่จะพิจารณาตรึกตรอง ถือเอาแก่นสารที่ชอบ ในพระพุทธศาสนาแล้วนับถือบำเพ็ญ ประณินิต ให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ตนๆ ในทางสมบัติมนุษย์ สมบัติสวรรค์ สมบัติคือนฤพาน ตามประสงค์ เทอญ (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว), 2464, หน้า 31-32 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

บทบาทของการทำสังฆกรรมที่มีต่อระเบียบของพระสงฆ์ จึงปรากฏในเรื่องของคุณสมบัติของพระสงฆ์ผู้ที่จะเข้าร่วมในสังฆกรรมต่าง ๆ จะต้องเป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่ต้องอาบัติ ซึ่งความเป็นระเบียบเคร่งครัดให้พระวินัย มีการทำสังฆอุโบสถร่วมกันกับพระสงฆ์ในอาวาสเดียวกัน ภาพต่าง ๆ เหล่านี้ได้ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังฆกรรมวิธีด้วย

การปรับตัวของพระสงฆ์ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวข้องกับพระบรมราชาบายที่มีต่อพระสงฆ์ในเรื่องของกิจวัตร และพิธีการทางประเพณีในศาสนา ด้วยการศึกษาภาษาบาลี การศึกษาพระคัมภีร์ และเรียนรู้ธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาโดยสรุป ดังนี้

1. ธรรมเนียมนมัสการพระเช้า เวลากำหนด 08.00 น. เวลาค่ำ เวลากำหนด 20.00 น.
2. ธรรมเนียมสวดมนต์ทำวัตรค่ำ โดยเลือกพระสูตรต่าง ๆ ใน อังคุตตรนิกาย
3. ธรรมเนียมธรรมสวนะ ให้เทศนาทั้งที่เป็นวันพระกึ่งปักข์และวันพระเต็มปักข์
4. ในช่วงเช้าพรรษา จัดให้มีการเทศนา เช้า 09.00 น. เวลาบ่าย 15.00 น.
5. ในวันพระกึ่งปักข์ พระราชาคณะจะผลัดกันเป็นผู้ให้อุบาสกศีล และแสดงธรรมเทศนาเช้า 09.00 น. เวลาบ่าย 13.00 น. เวลาบ่าย 15.00 น. จัดให้สามเณรเปรียญเป็นผู้แสดงเทศนา

6. ธรรมเนียมวันมาฆบูชา พระสงฆ์สามเณรเริ่มทำวัตรเช้า เวลา 09.00 น. แล้วจึงประทานอุโบสถศีล แล้วเทศนาเรื่องการบูชาพระรัตนตรัย เวลา 19.30 น. เจ้าอาวาสนำพระสงฆ์สามเณรทำวัตรสวดมนต์

7. ธรรมเนียมวันวิสาขบูชา ในวันขึ้น 14 ค่ำ ตอนเย็นพระสงฆ์ สามเณรลงอุโบสถ เจ้าอาวาสนำทำวัตรสวดมนต์ แล้วพระเถระอ่านคำไหว้ครูปาธยายพร้อมคำแปล พระเถระรูปหนึ่งขัดตำนาน พระสงฆ์สวดท่องภาณถึงเวลาประมาณ 24.00 น.

8. วันวิสาขบูชา วันขึ้น 15 ค่ำ ตอนเช้าพระสงฆ์สามเณรเริ่มทำวัตรเช้า เวลา 09.00 น. แล้วจึงประทานอุโบสถศีล แล้วเทศนาเรื่องไตรสิกขา เวลา 19.30 น. เจ้าอาวาสนำพระสงฆ์สามเณรทำวัตรสวดมนต์ แล้วเวียนเทียน

9. ธรรมเนียมอัฐมีบูชา เป็นพิธีสืบเนื่องจากวันวิสาขบูชา เวลาเช้ามีพระธรรมเทศนาเรื่องไตรลักษณ์ เวลาค่ำมีพิธีการเหมือนวันวิสาขบูชาขึ้น 15 ค่ำ แต่ไม่มีการทำนํ้ามนต์

10. ธรรมเนียมกฐิน มีการตั้งธรรมเนียมการกรานกฐินแบบธรรมยุตขึ้น คือเมื่อรับผ้าไตรพระกฐินมาแล้ว เลาะออกเป็นท่อนผ้า แล้วกะ ตัด เป็นอันตราสกหรืออุตราสงค์ เย็บ ย้อม ให้เสร็จในวันนั้น แล้วทำพิธีกรานกฐิน

ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพสังคมในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการปรับตัวของพระสงฆ์เป็นผลสืบเนื่องมาจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความแตกฉานในพระไตรปิฎก และเคยครองสมณเพศถึง 27 พรรษา ความประพฤติดีของพระสงฆ์ ย่อมอยู่เป็นเรื่องง่ายที่พระองค์จะเข้าพระทัยในกฎข้อบังคับ และโอกาสที่พระสงฆ์จะกระทำความผิดในเรื่องใดได้บ้าง สิ่งหนึ่งที่พระองค์ทรงเน้นย้ำเสมอคือ การบวชเพื่อหวังลาสิกขาเพราะชาวบ้านมีความศรัทธาในพระสงฆ์ ซึ่งพระองค์ทรงวางแนวพระราชดำริให้พระสงฆ์ไม่เป็นพระอาชีพ ที่จะออกเทศนาหวังลาภมากกว่าการทำสังฆอุโบสถ ดังนั้น พระสงฆ์จะต้องมีความสามารถทั้งในเรื่องวัตรปฏิบัติของตนเอง และความสามารถในการเทศนาสั่งสอนให้ชาวบ้านได้มีความรู้ ความเข้าใจ ในการนับถือพระพุทธศาสนา

บทบาทของสังฆกรรมกับวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์วัดปทุมวนารามปัจจุบัน

วัดปทุมวนารามเป็นวัดที่สร้างขึ้นต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีการฉลองในปลายรัชกาล (พ.ศ. 2400-พ.ศ. 2410) ตลอดระยะเวลาในช่วง 10 ปีของการสร้างและการทำนุบำรุงพระอาราม เหตุการณ์ทางสังคมจัดอยู่ในภาวะของปัญหาพระสงฆ์ที่มีความเสื่อมในพระวินัย การละเลยการทำอุโบสถกรรม และการประพฤติดีจนปาราชิก วัดปทุมวนาราม

เป็นพระอารามที่ตั้งอยู่นอกกำแพงพระนครและเป็นวัดประจำพระราชวังสระปทุม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จพระราชดำเนินมาประทับ

การสร้างวัดปทุมวนารามซึ่งแต่เดิมเป็นทุ่งนาให้เป็นพระอารามที่มีเกาะแก่งน้อยใหญ่ มีสวนบัวนานาพันธุ์และไชน้ำจากคลองอรชร ซึ่งเป็นคลองสาขาจากคลองแสนแสบไหลเข้ามาในพื้นที่สระในฤดูแล้ง บรรยายกาศดังกล่าว ปรากฏในบรรยายกาศที่บรรยายไว้ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 พระราชโองการดำรัสสั่ง ให้เจ้าพนักงานจัดการสมโภชแลชบวนแห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์พงษৌศวรกระษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ทรงผนวชสามเณร แตกต่างกัน ตรงที่ในสมัยรัชกาลที่ 2 เกาะแก่งต่าง ๆ สร้างเป็นแก่งแพ ในขณะที่สระที่วัดปทุมวนารามสร้างเป็นเนินดินอย่างเกาะแก่งต่าง ๆ แต่ธรรมเนียมนิยมให้พระราชอาคันตุกะพายเรือมารับบิณฑบาตยังคง ปรากฏเช่นเดียวกัน ดังความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 กล่าวว่า

“...ให้นิมนต์สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัต พระราชาคณะอื่นๆ สวดพระปริตร พุทธมนต์ ณ พระที่นั่งแก่งใหญ่ รุ่งเช้าจึงโปรดให้แยกย้ายไปเลี้ยงตามแก่งตามแพทุกแห่ง แก่งละ 2 รูป แลละ 2 รูป มีละครข้างในสองโรงเล่นประชันกัน...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2, จ.ศ. 1177, เลขที่ 6 ตั๋วสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ความนิยมในการที่จะสร้างเกาะแก่งหรือ แก่งแพจึงมามาก่อนแล้วตั้งแต่ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณร การสร้างวัดปทุมวนารามให้มีความแปลกแตกต่างไปจากพระอารามอื่นๆ ก็ด้วยว่าเป็นพระอารามประจำพระราชวัง ซึ่งจะมีข้าราชการฝ่ายหน้า และฝ่ายใน ที่จะได้พายเรือเล่นสักระยะไปตามอย่างการละเล่นดั้งเดิมของไทย

สำหรับสังฆกรรม บทบาทที่วัดปทุมวนารามได้รับคือ การเป็นวัดที่มีการวางแบบแผนมหาสีมาที่ถูกต้องตามพระวินัยเป็นวัดที่ 3 ในรัชกาลที่ 4 แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย กล่าวถึงความสำคัญในการผูกมหาสีมาวัดปทุมวนารามไว้ว่า

“เฉพาะการผูกมหาสีมาที่วัดปทุมวนารามครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสกับกรมหมื่นอดุมรัตนราชสีห์ แสดงความห่วงใยว่า ต่อไปการผูกมหาสีมาเช่นนี้ คือ มีทั้งมหาสีมา (ครอบคลุมทั้งวัด) ชนทสีมา (ครอบคลุมเฉพาะพระอุโบสถ) และมีสีมันตริกคั่นกลาง จะไม่มีผู้ใดได้รู้ได้เห็นอีก จึงมีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นอดุมรัตนราชสีห์ไปรับสมเด็จพระวันรัต (แดง) มาเรียนรู้การผูกมหาสีมาตามแบบแผนของวัดปทุมวนารามนี้ (แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, 2540, หน้า 162)

วัตรปฏิบัติในวันอุโบสถของวัดปทุมวนาราม

สังฆกรรมที่พระสงฆ์วัดปทุมวนารามจะกระทำร่วมกันสม่ำเสมอคือ การทำอุโบสถกรรม หรือสังฆอุโบสถ ปัจจุบัน (พ.ศ. 2557) พระสงฆ์ที่จำพรรษาอยู่ที่วัดปทุมวนารามมีราว 70 รูป เนื่องจากวัดปทุมวนารามมีสำนักเรียนพระปริยัติธรรมส่งผลให้มีพระสงฆ์เข้ามาศึกษาเล่าเรียนและจำพรรษาอยู่ที่วัดจนกว่าจะสำเร็จการศึกษา

พระครูวินัยธรไชยา ปญญาคโม เลขานุการฝ่ายเผยแผ่พระพุทธศาสนา วัดปทุมวนาราม อธิบายว่า สังฆกรรมที่ทำกันภายในวัดปทุมวนารามที่สำคัญ คือ การบวช การสวดพระปาติโมกข์ การกรานกฐิน และการประกอบพิธีในประเพณีวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาในการทำสังฆอุโบสถ พระสงฆ์วัดปทุมวนารามจะต้องลงอุโบสถในวันขึ้น 14 ค่ำ 15 ค่ำ คือทุก ๆ เดือน โดยมีกระบวนการดังนี้ (พระครูวินัยธรไชยา ปญญาคโม, 2557, 20 เมษายน, สัมภาษณ์)

1. บอกวันในการทำอุโบสถ วันขึ้น 14 ค่ำ 15 ค่ำ
2. เวลา 13.00 น. พระสงฆ์ทั้งอาราธน์ร่วมกันทำบุรพกิจ จัดอาสนะ เตรียมสถานที่
3. พระสงฆ์บอกความบริสุทธิ์แก่กัน หากพระสงฆ์รูปใดต้องอาบัติให้แสดงตน ด้วยการนั่งกระหย่ง ประนมมือ สารภาพต่อกันและกัน
4. ภายหลังบอกความบริสุทธิ์ต่อกันและกันแล้ว สวดมนต์ยอซึ่งเป็นบุรพกิจเบื้องต้น
5. นิมนต์พระเถระสวดพระปาติโมกข์ พระสงฆ์ทั้งหมดที่เข้าร่วมประนมมือฟังบทสวด
6. เมื่อจบการสวดพระปาติโมกข์แล้ว รับโอวาทจากประธานสงฆ์
7. กราบพระประธานในพระอุโบสถ เสร็จพิธี

ในการทำอุโบสถสวดพระปาติโมกข์นี้ มีตำราที่แสดงวิธีและคำแปลบทสวดตามพยานุชนะคือ พระภิกษุปาติโมกข์ จำพิมพ์โดยวัดปทุมวนารามซึ่งวัดคณะธรรมยุติกายกใช้มาจนปัจจุบัน (พระมหา ดร.บุญไทย ปุญญมโน, 2557, 30 เมษายน, สัมภาษณ์)

อย่างไรก็ตามธรรมเนียมปฏิบัติมีการที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามโอกาส เช่นการสวดขออยู่ปริวาส การอยู่กรรม และการสวดอัพทานกรรมไม่ปรากฏการปฏิบัติที่วัดปทุมวนารามแล้ว พระสงฆ์จะสมานทานอยู่ป่า ปลีกวิเวกเพื่อขัดเกลาจิตใจโดยการขอลากับเจ้าอาวาส เมื่อสำนักได้ถึง ความบริสุทธิ์ของตนแล้วจึงกลับมาบอกความบริสุทธิ์ต่อเจ้าอาวาส การกระทำนี้เป็นการลดจำนวนพระสงฆ์ที่ต้องอาบัติหนัก และหากพระสงฆ์รูปใดกระทำความผิดทั้งการผิดวินัยอย่างหนัก หรือการไม่เคารพเชื่อฟังพระผู้ใหญ่ เจ้าอาวาสสามารถสั่งให้พ้นจากสังกัดวัดได้ (พระครูปลัดไชยา ปญญาคโม, 2557, 20 เมษายน, สัมภาษณ์)

สรุปบทที่ 5

สภาพสังคมทางประเพณีและพระพุทธศาสนาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีการปรับเปลี่ยนไปตามการปรับตัวในหลายด้านทั้งที่เป็นผลกระทบที่เกิดจากปัจจัยภายนอก เช่น การศึกสงคราม การเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ และปัจจัยภายในของตัวพระสงฆ์ที่ต้องขวนขวายหาความรู้ และมีทัศนคติต่อการเปิดรับวิทยาการต่าง ๆ จากชาวต่างประเทศ

ความสนใจของชนชั้นสูงในด้านวิทยาการต่าง ๆ ที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) (สมเด็จพระเจ้ายาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) ซึ่งมีความสนใจต่อความรู้ทางด้านภาษาตะวันตก ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และข่าวสารต่าง ๆ จากประเทศตะวันตก (โดม ไกรปรณ, 2542, หน้า 98)

จากที่เดิมแนวคิดทางไสยศาสตร์หรือความเชื่อโชคลางส่งอิทธิพลต่อความคิดของคนในสังคม การควบคุมคนที่มีความหลากหลายทั้งเชื้อชาติ และความคิดจึงต้องใช้ศาสนาเป็นสื่อกลาง วัชร วัชรสินธุ์ เชื่อว่า

“...การปกครองราชอาณาจักรในยุคเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไปตามสภาพการณ์

สังคมและวัฒนธรรม ได้อาศัยพุทธศาสนาเป็นแกนนำในการสร้างอุดมการณ์ในการปกครองประเทศ เพราะศาสนาเท่านั้นที่จะเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองในลักษณะประสานประโยชน์เกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยอาศัยหลักธรรมในทางพุทธศาสนา เป็นกรอบหรือมาตรฐานที่กำหนดวิถีชีวิตและลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองของสังคมทั้งสองฝ่ายในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน...” (วัชร วัชรสินธุ์, 2548, หน้า 29)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการจัดการปกครองพระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์มีการปรับตัวมีความยึดมั่นในหลักพระธรรมวินัย ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (2526) กล่าวในเรื่องการตั้งพระราชาคณะไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงลดสมณศักดิ์พระสงฆ์ที่ไม่ยึดมั่นในพระธรรมวินัยเมื่อครั้งปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและทรงให้เลื่อนสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ที่มีความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย นอกจากนี้พระองค์ทรงออกกฎหมายพระสงฆ์เพื่อป้องกันไม่ให้พระสงฆ์ประพฤติเสื่อมเสียแก่พระพุทธศาสนา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาของพระสงฆ์ มีการกำหนดการสอบวัดความรู้พระปริยัติธรรมจากเดิมที่สอบ 3 ชั้น คือ ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ให้ขยายออกไปเป็นการสอบเปรียญ 9 ประโยค พระธรรมธัชมนี (ประยูร สนวนกูโร) อธิบายเรื่องการศึกษาของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไว้ว่า

“ในการปรับปรุงการเรียนรู้ภาษาบาลี การสอบความรู้ภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณรจากระบบการศึกษาเดิมมาเป็นรูปแบบของการศึกษาอย่างมีแบบแผนนั้น ทรงเห็นว่าในการเรียนการสอนแบบเก่ามีข้อบกพร่องหลายอย่าง จึงได้ทรงปรับปรุงแก้ไขเสียใหม่เมื่อปี พ.ศ. 2359 โดยกำหนดชั้นเรียนแบ่งออกเป็น 9 ประโยค” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 90-91)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การพระศาสนาเจริญรุ่งเรืองทั้งในเรื่องการบูรณะปฏิสังขรณ์ และการสร้างพระอารามขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก ตลอดจนการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์ ทรงอุปถัมภ์พระสงฆ์ให้ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม ให้รางวัลแก่พระสงฆ์ที่สอบไล่ได้เป็นเปรียญและมีเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ และต่อมาทรงเป็นกำลังในการจัดการศึกษาของพระสงฆ์ไทย เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้และความประพฤติที่ดีไม่ให้เป็นที่เป็นที่เสื่อมศรัทธา เพราะในขณะนั้นมีชนนารีเข้ามาในเมืองไทยเป็นจำนวนมาก และต้องการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ให้กับคนไทย ตลอดจนเผยแพร่ให้กับพระวชิรญาณภิกขุ ซึ่งต่อมาเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทบาทของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกที่ดั่งขึ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ส่งผลต่อแนวคิดในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ผ่านการเทศนาที่เน้นในเรื่องของการรักษาศีล พระวชิรญาณเถระทรงพระราชนิพนธ์ อุโบสถศีลกถา ที่กล่าวถึงการรักษาศีลของคฤหัสถ์ว่ามี 3 ประการ คือ นิจศีล ได้แก่ศีล 5 อุโบสถศีล ได้แก่ศีล 8 และอธิเรกศีล หมายถึงศีลที่สูงกว่านิจศีลและอุโบสถศีล (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511, หน้า 125) บทบาทของพระสงฆ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการเป็นนักเทศน์ให้ถูกต้องตามพุทธวจนะ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์จะต้องปรับตัวอย่างมากเพื่อรับกับสภาพสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศเปิดกว้างให้ชาวต่างชาติเข้ามาทำการค้า ตลอดจนทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ พระสงฆ์ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนามีเพิ่มมากขึ้นและจะต้องอยู่ในระเบียบของบ้านเมือง ร่วมกับรักษาพระวินัยด้วย

เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีอย่าง คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย และพระภิกษุปาติโมกข์ศึกษาบท เป็นพระราชนิพนธ์ที่มุ่งเน้นให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย และทำสังฆกรรมอย่างเช่น สังฆอุโบสถเป็นประจำเพื่อตรวจสอบความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์ และเมื่อพระสงฆ์รูปใดต้องอาบัติแล้ว ต้องประกาศตนในที่ประชุมสงฆ์ และจะต้องอยู่ปริวาสกรรมเพื่อออกจากอาบัติกลับคืนมาเป็นพระสงฆ์บริสุทธิ์ด้วยการสวดอัพภาณ

ความเข้าใจในเรื่องของการอยู่ปริวาสกรรมของบาทหลวง ปาลเลอแก้ว ปรากฏในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยามที่บรรยายเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่จะปลิกตัวเข้าไปอยู่ป่า ไว้ว่า

“มีอยู่ระยะหนึ่งในระหว่างปีที่พระจะต้องปลิกตนเข้าไปในนาหรือในป่า เพื่อตั้งสติระลึกถึงอาบัติต่าง ๆ ที่ตนได้กระทำความผิดมาในปีนั้น ๆ การปลิกตัวไปอยู่ในที่วิเวกนี้ กินเวลาราวสามสัปดาห์ ไปสร้างกระต๊อบมุงใบไม้อยู่ และต้องเจริญภาวนาตลอดคืน ต่อรุ่งเช้าจึงจะกลับมาสู่อารามและจำวัดในกุฏิ” (ปาลเลอแก้ว, 2552, หน้า 334)

พระสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องเป็นผู้ใส่ใจศึกษาทั้งด้านพระธรรมวินัย ตลอดจนมีความเข้าใจในระเบียบการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ซึ่งแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาก็ได้รับการยกย่องว่ามีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย สืบต่อมาแต่ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนั้นกล่าวได้ว่าเป็นการปฏิรูปพระสงฆ์และเป็นการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศไทยด้วยหลักปฏิบัติ สมเด็จพระญาณสังวรญาณ ปุณฺณทตฺตเถระกล่าวถึงเรื่องการจัดการพระสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“...การฟื้นฟูศาสนาที่ทำมานั้น เป็นแต่การฟื้นฟูความรู้ หาได้ฟื้นฟูถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกาก็เป็นการฟื้นฟูศาสนาส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ ทั้งพระธรรมและพระวินัย...” (สมเด็จพระญาณสังวรญาณ ปุณฺณทตฺตเถระ, 2505, หน้า 57)

เมื่อพระสงฆ์มีความตั้งใจดีแล้วในการที่จะประพฤติ ปฏิบัติตนตามพระวินัย สิ่งที่พระสงฆ์จะต้องตระหนักอีกประการหนึ่ง คือการศึกษา พระสงฆ์จะต้องศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริแก้ไขวิธีการเรียน จากเดิมที่มีการเรียนภาษามครกับพระธรรมวินัยไปพร้อมกัน ตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขั้น ทรงเปลี่ยนให้เรียนเป็น 2 ชั้น พระสงฆ์จะต้องมีความแตกฉานในภาษามครแล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้จากพระธรรมวินัยด้วยการอ่านตำรา พระคัมภีร์ต่าง ๆ

ปัญหาเรื่องของการนับถือพระพุทธศาสนาอย่างมีจิตปฏิสนธิส่งผลให้เกิดการเข้ามาบวชของผู้ที่ต้องการแสวงหาผลประโยชน์จากความเชื่อโชคลาง หรือการเสกเป่าคาถามากกว่าการ

เจริญสติ การภาวนาเพื่อขัดเกลาจิตใจ ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศหรือท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ที่แสดงภาพของสังคมที่ปะปนด้วยคนที่มีมิจฉาทิฐิ สัมมาทิฐิ อาศัยปะปนกันในสังคม

วินัย พงศ์ศรีเพียร เชื่อว่าวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศหรือท้าวศรีจุฬาลักษณ์ สะท้อนความห่วงใยที่ราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์มีต่อสถานการณ์พระพุทธศาสนาในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2544, หน้า 118) ดังนี้

“...กาลบัดนี้ พระบวรพุทธศาสนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังประดิษฐานตั้งอยู่เป็นอันดีนั้นน้อย ซึ่งเสื่อมสูญอันตรายอันเสียแล้วนั้นมีโดยมาก เหตุด้วยพระเจ้าแผ่นดินและประชาราษฎรชนบทประเทศทั้งปวงยังนับถือพระรัตนตยาคูณเป็นสัมมาทฤษฎีนั้น ประมาณสักส่วนหนึ่งสองส่วน เป็นมิจฉาทิฐิเชื่อถือลัทธิครูต่าง ๆ นั้น คณานับได้สัก 9 ส่วน 10 ส่วน โดยประมาณ...” (กรมศิลปากร, 2513, หน้า 9)

คำกล่าวที่ว่า “...เหตุด้วยพระเจ้าแผ่นดินและประชาราษฎรชนบทประเทศทั้งปวงยังนับถือพระรัตนตยาคูณเป็นสัมมาทฤษฎีนั้น ประมาณสักส่วนหนึ่งสองส่วน...” เป็นการเปรียบเทียบจำนวนของผู้ที่มีความเลื่อมใสศรัทธาอย่างแท้จริงในการที่จะสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาว่ามีจำนวนน้อย และแสดงถึงวิกฤตที่จะต้องเร่งแก้ไข ทั้งพระสงฆ์ ฆราวาส โดยพระมหากษัตริย์จะต้องเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชศรัทธาและทรงชำระให้พระสงฆ์ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาคงความบริสุทธิ์

แม้ว่าสภาพสังคมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีการรับวิทยาการของต่างประเทศมาใช้ในการบริหารประเทศ มีเทคโนโลยีและการตีพิมพ์หนังสือข่าวสารและความรู้ต่าง ๆ แล้ว แต่ประชาชนยังขาดความรู้และความเข้าใจเช่นเดียวกับที่ชนชั้นสูงได้รับมา ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 การถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ที่เคยเป็นธรรมเนียมปฏิบัติอย่างเช่นที่ประชาชนจะถ่ายทอดความรู้กันเองด้วยวิธีมุขปาฐะ และพระสงฆ์ใช้การเทศนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในสถานะที่ส่งอิทธิพลต่อความคิดประชาชนได้รับการศึกษาทั้งภาษาบาลี วัตรปฏิบัติ และพระธรรมคำสอนในพระไตรปิฎกเพื่อให้พระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการที่จะถ่ายทอดพระราชประสงค์ในด้านต่าง ๆ มายังประชาชน เช่นในการตั้งธรรมเนียมบูชาในวันสำคัญทางศาสนา เช่นการตั้งเครื่องบูชา ประทีป โคม และการรดน้ำสัจต่าง ๆ ดังนั้นการถ่ายทอดความรู้จากตัวหนังสือมาสู่มุขปาฐะจึงอยู่ภายใต้พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่จะชำระพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายประชาชน ดังจะเห็นได้จากการตรากฎหมายที่เป็นการควบคุมทั้งพระและประชาชน ระเบียบในประเพณีต่าง ๆ รวมถึงในจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงเรื่องเกี่ยวกับประเพณี และวัตรปฏิบัติสำคัญ คือ การทำอุโบสถกรรมซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำหนดให้พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติ

อย่างเคร่งครัด ซึ่งการทำสังฆกรรมที่เคร่งครัดนี้ ยังปรากฏระเบียบในการวางแผนผังแบบมหาสีมา ในวัดที่พระองค์ทรงสร้างด้วย

การถ่ายทอดความรู้ด้วยจิตรกรรมฝาผนัง ที่มีคำบรรยายได้ภาพเป็นเรื่องเกี่ยวกับ พระสงฆ์ร่วมกันทำสังฆกรรม การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และการเทศนาสั่งสอนประชาชน เป็นการสื่อความหมายด้วยภาพนอกเหนือไปจากการถ่ายทอดด้วยตัวหนังสือ เป็นการย้ำความสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคมพระพุทธศาสนา และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงประเพณีใด ๆ ใน รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีการเขียนจิตรกรรมฝาผนัง การจารึกอธิบาย ได้ภาพ ย่อมเป็นผลให้เกิดทัศนคติเดียวกันของพระสงฆ์และประชาชน ส่งผลให้การออก คำประกาศต่าง ๆ เป็นผลสำเร็จ และพระสงฆ์สามารถควบคุมตนเองและหมู่คณะให้อยู่ใน พระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง หากมีผู้ละเมิดผู้บังคับใช้กฎหมายบ้านเมืองจะเข้ามามีบทบาทใน การชำระคดีตามกฎหมายต่อไป

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

สังฆกรรมเป็นกิจของหมู่สงฆ์ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปเกิดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เพื่อเป็นการให้อำนาจแก่หมู่สงฆ์ในการที่จะประกอบกิจร่วมกันภายในพระอุโบสถ เช่น การบวช การลงอุโบสถในทุกกึ่งปักษ์ เป็นต้น พระสงฆ์จะเข้าร่วมในการทำสังฆกรรมจะต้องมีความบริสุทธิ์สามารถรักษาศีลได้อย่างครบถ้วนไม่ปกปิดอาบัติใด ๆ มิเช่นนั้นการทำสังฆกรรมด้วยพระสงฆ์ที่ปกปิดอาบัติไว้เหล่านั้นจะกลายเป็นวิบัติและเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำ สังฆกรรมจึงเป็นกิจที่ใช้ควบคุมพระสงฆ์ให้ปฏิบัติตามพระวินัยในพระปาติโมกข์เป็นสำคัญ ดังจะพบว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้นให้พระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติไม่ขัดต่อทั้งพระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง มีความสม่ำเสมอในการที่จะลงอุโบสถทุกกึ่งปักษ์เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ และประกาศตนหากมีการปกปิดอาบัติไว้เพื่อเข้าสู่กระบวนการอยู่ปรึษาและการคืนกลับสู่ความบริสุทธิ์อีกครั้ง ความสำเร็จครั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องจากการชำระพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์

เนื่องจากสภาพสังคมทางประเพณีและพระพุทธศาสนาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีการปรับเปลี่ยนไปตามการปรับตัวในหลายด้านทั้งที่เป็นผลกระทบที่เกิดจากปัจจัยภายนอก เช่น การศึกสงคราม การเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ และปัจจัยภายในของตัวพระสงฆ์ที่ต้องชวนชวนหาความรู้ และมีทัศนคติต่อการเปิดรับวิทยาการต่าง ๆ จากชาวต่างประเทศ

ความสนใจของชนชั้นสูงในด้านวิทยาการต่าง ๆ ที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวงศาธิราชสนิท จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) (สมเด็จพระเจ้ายาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) ซึ่งมีความสนใจต่อความรู้ทางด้านภาษาตะวันตก ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และข่าวสารต่าง ๆ จากประเทศตะวันตก (โดม ไกรปกรณ์, 2542, หน้า 98)

จากที่เดิมแนวคิดทางไสยศาสตร์หรือความเชื่อโชคลางส่งอิทธิพลต่อความคิดของคนในสังคม การควบคุมคนที่มีความหลากหลายทั้งเชื้อชาติ และความคิดจึงต้องใช้ศาสนาเป็นสื่อกลาง วัชร วัชรสินธุ์ เชื่อว่า

“...การปกครองราชอาณาจักรในยุคเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไปตามสภาพการณ์ สังคมและวัฒนธรรม ได้อาศัยพุทธศาสนาเป็นแกนนำในการสร้างอุดมการณ์ในการปกครองประเทศ เพราะศาสนาเท่านั้นที่จะเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองในลักษณะประสานประโยชน์เกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยอาศัยหลักธรรมในทางพุทธศาสนา

เป็นกรอบหรือมาตรฐานที่กำหนดวิถีชีวิตและลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองของสังคมทั้งสองฝ่ายในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน..." (วัชรวิ วัชรสินธุ์, 2548, หน้า 29)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการจัดการปกครองพระสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์มีการปรับตัวมีความยึดมั่นในหลักพระธรรมวินัย ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (2526) กล่าวในเรื่องการตั้งพระราชาคณะไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงลดสมณศักดิ์พระสงฆ์ที่ไม่ยึดมั่นในพระธรรมวินัยเมื่อครั้งปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และทรงให้เลื่อนสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ที่มีความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย นอกจากนี้พระองค์ทรงออกกฎพระสงฆ์เพื่อป้องกันไม่ให้พระสงฆ์ประพฤติเสื่อมเสียแก่พระพุทธศาสนา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาของพระสงฆ์ มีการกำหนดการสอบวัดความรู้พระปริยัติธรรมจากเดิมที่สอบ 3 ชั้น คือ ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ให้ขยายออกไปเป็นการสอบเปรียญ 9 ประโยค พระธรรมรัชมนี (ประยูร สนตวสุโร) อธิบายเรื่องการศึกษาของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไว้ว่า

"ในการปรับปรุงการเรียนรู้ภาษาบาลี การสอบความรู้ภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณรจากระบบการศึกษาเดิมมาเป็นรูปแบบของการศึกษาอย่างมีแบบแผนนั้น ทรงเห็นว่าในการเรียนการสอนแบบเก่ามีข้อบกพร่องหลายอย่าง จึงได้ทรงปรับปรุงแก้ไขเสียใหม่เมื่อปี พ.ศ. 2359 โดยกำหนดชั้นเรียนแบ่งออกเป็น 9 ประโยค" (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 90-91)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การพระศาสนาเจริญรุ่งเรืองทั้งในเรื่องการบูรณะปฏิสังขรณ์ และการสร้างพระอารามขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก ตลอดจนการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์ ทรงอุปถัมภ์พระสงฆ์ให้ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม ให้รางวัลแก่พระสงฆ์ที่สอบไล่ได้เป็นเปรียญและมีเจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ ทรงเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ และต่อมาทรงเป็นกำลังในการจัดการศึกษาของพระสงฆ์ไทย เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้และความประพฤติที่ดีไม่ให้เป็นที่เสื่อมศรัทธา เพราะในขณะนั้นมิชชันนารีเข้ามาในเมืองไทยเป็นจำนวนมาก และต้องการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ให้กับคนไทยตลอดจนเผยแผ่ให้กับพระวชิรญาณภิกขุ ซึ่งต่อมาเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทบาทของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกที่ดั่งขึ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ส่งผลต่อแนวคิดในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ผ่านการเทศนาที่เน้นในเรื่องของการรักษาศีล พระวชิรญาณเถระ ทรงพระราชนิพนธ์ อุโบสถศีลลภา ที่กล่าวถึงการรักษาศีลของคฤหัสถ์ว่ามี 3 ประการ คือ นิจศีล ได้แก่ศีล 5 อุโบสถศีล ได้แก่ศีล 8 และอดิเรกศีล หมายถึงศีลที่สูงกว่านิจศีลและอุโบสถศีล (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511, หน้า 125) บทบาทของพระสงฆ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการเป็นนักเทศน์ให้ถูกต้องตามพุทธวจนะ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์จะต้องปรับตัวอย่างมากเพื่อรับกับสภาพสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศเปิดกว้างให้ชาวต่างชาติเข้ามาทำการค้า ตลอดจนทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ พระสงฆ์ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนามีเพิ่มมากขึ้นและจะต้องอยู่ในระเบียบของบ้านเมือง ร่วมกับรักษาพระวินัยด้วย

เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีอย่าง คาถาสรรเสริญ พระธรรมวินัย และพระภิกษุปาติโมกข์ศึกษาบท เป็นพระราชนิพนธ์ที่มุ่งเน้นให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย และทำสังฆกรรมอย่างเช่น สังฆอุโบสถเป็นประจำเพื่อตรวจสอบความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์ และเมื่อพระสงฆ์รูปใดต้องอาบัติแล้ว ต้องประกาศตนในที่ประชุมสงฆ์ และจะต้องอยู่ปริวาสกรรมเพื่อออกจากอาบัติกลับคืนมาเป็นพระสงฆ์บริสุทธิ์ด้วยการสวดอัฏฐาน

ความเข้าใจในเรื่องของการอยู่ปริวาสกรรมของบาทหลวง ปาลเลอกัวซ์ ปรากฏในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยามที่บรรยายเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่จะปลีกลงเข้าไปอยู่ป่า ไว้ว่า

“มืออยู่ระยะหนึ่งในระหว่างปีที่พระจะต้องปลีกลงเข้าไปในนาหรือในป่า เพื่อตั้งสติระลึกถึงอาบัติต่าง ๆ ที่ตนได้กระทำมาในปีนั้น ๆ การปลีกลงไปอยู่ในที่วิเวกนี้ กินเวลาราวสามสัปดาห์ ไปสร้างกระต๊อบมุงใบไม้อยู่ และต้องเจริญภาวนาตลอดคืน ต่อรุ่งเช้าจึงจะกลับมาสู่อารามและจำวัดในกุฏิ” (ปาลเลอกัวซ์, 2552, หน้า 334)

พระสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องเป็นผู้ใส่ใจศึกษาทั้งด้านพระธรรมวินัย ตลอดจนมีความเข้าใจในระเบียบการทำสังฆกรรมต่าง ๆ ซึ่งแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกที่ได้รับการยกย่องว่ามีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัย สืบต่อมาแต่ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชนั้น กล่าวได้ว่าเป็นการปฏิรูปพระสงฆ์และเป็นการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศไทยด้วยหลักปฏิบัติ สมเด็จพระญาณสังวรญาณพรหมมุนีกล่าวถึงเรื่องการจัดการพระสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“...การฟื้นฟูพระศาสนาที่ทำมานั้น เป็นแต่การฟื้นฟูหาความรู้ หาได้ฟื้นฟูถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมเนียมไทย จึงเป็นการฟื้นฟูพระศาสนาส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ ทั้งพระธรรมและพระวินัย...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, 2505, หน้า 57)

เมื่อพระสงฆ์มีความตั้งใจดีแล้วในการที่จะประพฤติ ปฏิบัติตนตามพระวินัย สิ่งที่พระสงฆ์จะต้องตระหนักอีกประการหนึ่ง คือการศึกษา พระสงฆ์จะต้องศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริแก้ไขวิธีการเรียน จากเดิมที่มีการเรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปพร้อมกัน ตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขั้น ทรงเปลี่ยนให้เรียนเป็น 2 ชั้น พระสงฆ์จะต้องมีความแตกฉานในภาษามคธแล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้จากพระธรรมวินัยด้วยการอ่านตำรา พระคัมภีร์ต่าง ๆ

ปัญหาเรื่องของการนับถือพระพุทธศาสนาอย่างมีจิตศรัทธาส่งผลให้เกิดการเข้ามาบวชของผู้ที่ต้องการแสวงหาผลประโยชน์จากความเชื่อโชคลาง หรือการเสกเป่าคาถามากกว่าการเจริญสติ การภาวนาเพื่อขัดเกลาจิตใจ ดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศหรือท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ที่แสดงภาพของสังคมที่ปะปนด้วยคนที่มีจิตศรัทธา สัมมาทิฐิ อาศัยปะปนกันในสังคม วินัย พงศ์ศรีเพียร เชื่อว่าวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศหรือท้าวศรีจุฬาลักษณ์ สะท้อนความห่วงใยที่ราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์มีต่อสถานการณ์พระพุทธศาสนาในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2544, หน้า 118) ดังนี้

“...กาลบัดนี้ พระบวรพุทธศาสนาพระสัมมาสัมพุทธสัพพัญญูเจ้า ยังประดิษฐานตั้งอยู่เป็นอันดีนั้นน้อย ซึ่งเสื่อมสูญอันตรธานเสียแล้วนั้นมีโดยมาก เหตุด้วยพระเจ้าแผ่นดินและประชาราษฎรชนบทประเทศทั้งปวงยังนับถือพระรัตนตยาธิคุณเป็นสัมมาทฤษฎีนั้น ประมาณสักส่วนหนึ่งสองส่วน เป็นมฤจชาตฤษฏีเชื่อถือลัทธิครุต่าง ๆ นั้น คณานับได้สัก 9 ส่วน 10 ส่วน โดยประมาณ...” (กรมศิลปากร, 2513, หน้า 9)

คำกล่าวที่ว่า “..เหตุด้วยพระเจ้าแผ่นดินและประชาราษฎรชนบทประเทศทั้งปวงยังนับถือพระรัตนตยาธิคุณเป็นสัมมาทฤษฎีนั้น ประมาณสักส่วนหนึ่งสองส่วน..” เป็นการเปรียบเทียบจำนวนของผู้ที่มีความเลื่อมใสศรัทธาอย่างแท้จริงในการที่จะสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาว่ามีจำนวนน้อย และแสดงถึงวิกฤตที่จะต้องเร่งแก้ไข ทั้งพระสงฆ์ ข้าราชการ โดยพระมหากษัตริย์จะต้องเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชศรัทธาและทรงชำระให้พระสงฆ์สืบทอดพระพุทธศาสนาคงความบริสุทธิ์

แม้ว่าสภาพสังคมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีการรับวิทยาการของต่างประเทศมาใช้ในการบริหารประเทศ มีเทคโนโลยีและการตีพิมพ์หนังสือข่าวสาร

และความรู้ต่าง ๆ แล้ว แต่ประชาชนยังขาดความรู้และความเข้าใจเช่นเดียวกับที่ชนชั้นสูงได้รับมา ตั้งแต่ในสมันรัชกาลที่ 3 การถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ที่เคยเป็นธรรมเนียมปฏิบัติอย่างเช่นที่ประชาชนจะถ่ายทอดความรู้กันเองด้วยวิธีมุขปาฐะ และพระสงฆ์ใช้การเทศนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในสถานะที่ส่งอิทธิพลต่อความคิดประชาชนได้รับการศึกษาทั้งภาษาบาลี วัตรปฏิบัติ และพระธรรมคำสอนในพระไตรปิฎกเพื่อให้พระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการที่จะถ่ายทอดพระราชประสงค์ในด้านต่าง ๆ มายังประชาชน เช่นในการตั้งธรรมเนียมบูชาในวันสำคัญทางศาสนา เช่นการตั้งเครื่องบูชา ประทีป โคม และการงดฆ่าสัตว์ต่าง ๆ ดังนั้นการถ่ายทอดความรู้จากตัวหนังสือมาสู่มุขปาฐะจึงอยู่ภายใต้พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่จะชำระพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายประชาชน ดังจะเห็นได้จากการตรากฎหมายที่เป็นการควบคุมทั้งพระและประชาชน ระเบียบในประเพณีต่าง ๆ รวมถึงในจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงเรื่องเกี่ยวกับประเพณี และวัตรปฏิบัติสำคัญ คือ การทำอุโบสถกรรมซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำหนดให้พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ซึ่งการทำสังฆกรรมที่เคร่งครัดนี้ ยังปรากฏระเบียบในการวางแผนผังแบบมหาสีมาในวัดที่พระองค์ทรงสร้างด้วย

การถ่ายทอดความรู้ด้วยจิตรกรรมฝาผนัง ที่มีคำบรรยายได้ภาพเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระสงฆ์ร่วมกันทำสังฆกรรม การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และการเทศนาสั่งสอนประชาชน เป็นการสื่อความหมายด้วยภาพนอกเหนือไปจากการถ่ายทอดด้วยตัวหนังสือ เป็นการย้ำความสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคมพระพุทธศาสนา และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงประเพณีใด ๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีการเขียนจิตรกรรมฝาผนัง การจารึกอธิบายได้ภาพ ย่อมเป็นผลให้เกิดทัศนคติเดียวกันของพระสงฆ์และประชาชน ส่งผลให้การออกคำประกาศต่าง ๆ เป็นผลสำเร็จ และพระสงฆ์สามารถควบคุมตนเองและหมู่คณะให้อยู่ในพระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง หากมีผู้ละเมิดผู้บังคับใช้กฎหมายบ้านเมืองจะเข้ามามีบทบาทในการชำระคดีตามกฎหมายต่อไป

วัดปทุมวนาราม เป็นวัดที่สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง สังฆกรรมวิธีภายในพระอุโบสถทั้ง 12 ห้องภาพ แสดงภาพที่เกี่ยวข้องกับการประชุมสงฆ์ทั้งที่เป็นกิจวัตรประจำทุกทั้งปักษ์ คือ การทำอุโบสถกรรม และสังฆกรรมอื่น ๆ ตามวาระโอกาส ภาพแสดงสัญลักษณ์ของความพร้อมเพรียงอันเป็นหลักสำคัญในการทำสังฆกรรม สัญลักษณ์ต่าง ๆ ในภาพที่แสดงความหมายร่วมกับการอธิบายภาพด้วยคำจารึก

ได้ภาพเป็นไปเพื่อขยายองค์ความรู้ตามที่ปรากฏในพระวินัย ทั้งนี้ในช่วงเวลานั้น (แรกสร้าง พ.ศ. 2400) การเผยแพร่พระวินัยด้วยภาษาไทยยังไม่แพร่หลาย การนำเสนอด้วยจิตรกรรมฝาผนังจึงเป็นการเพิ่มโอกาสในการศึกษาให้กับพระสงฆ์ที่ใช้พระอุโบสถทำสังฆกรรมต่าง ๆ เกิดความรู้ความเข้าใจในหน้าที่และมีความเคร่งครัดซึ่งเป็นหลักสำคัญของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกานิยมเรื่องของการปฏิบัติให้ถูกต้องตามพุทธวินัย

จิตรกรรมฝาผนังที่แสดงเรื่องเกี่ยวกับกิจของพระสงฆ์ทั้งในป่าติโมกษ์และนอกป่าติโมกษ์ จึงแพร่หลายในวัดที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงมีพระราชดำริให้พระสงฆ์ประกอบสังฆกรรม เช่น อุโบสถกรรมอย่างสม่ำเสมอ เพื่อตรวจสอบความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์เช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในครั้งพุทธกาล เป็นประโยชน์ทั้งในเรื่องการชำระพระพุทธานุภาพและการรักษาความสงบเรียบร้อยของกฎหมายบ้านเมือง

ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการศึกษา วิจัยด้านศิลปกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดต่อพระวินัย และส่งเสริมให้สังคมมีความเป็นอยู่ที่ไม่ขัดต่อหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยศึกษาจากเอกสารจดหมายเหตุ ตำราและวรรณคดีพระพุทธศาสนาที่ใช้เป็นคู่มือให้พระสงฆ์ถ่ายทอดเนื้อหาสำคัญต่อสภาพสังคมที่เกิดความเปลี่ยนแปลงซึ่งพระสงฆ์อาจไม่ใช่ผู้สืบต่ออายุพระพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่เป็นบุคคลสำคัญที่สามารถเป็นหลักชี้แนะให้ประชาชนสร้างความสงบเรียบร้อยให้เกิดขึ้นได้